

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**DIŞ TİCARET - İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: GEÇİŞ
EKONOMİLERİ ÖRNEĞİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Orkhan MAMMADOV

KOCAELİ 2016

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**DIŞ TİCARET - İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: GEÇİŞ
EKONOMİLERİ ÖRNEĞİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Orkhan MAMMADOV

Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN

KOCAELİ 2016

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**DIŞ TİCARET - İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİ: GEÇİŞ
EKONOMİLERİ ÖRNEĞİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**Tezi Hazırlayan: Orkhan MAMMADOV
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 2016/13**

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Yusuf Bayraktutan

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Selim İnançlı

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ferhat Pehlivanoglu

KOCAELİ 2016

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimi sürecinde ve özellikle tez çalışmalarında katkılarından çok yararlandığım değerli danışmanım Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN' a tüm içtenliğimle teşekkür ederim. Ayrıca çalışmaya temel olan bilgi birikiminin oluşmasında büyük pay sahibi olan hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Sadece yüksek lisans sürecinde değil, hayatımın her aşamasında yanımda olduklarını hissettiren, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili annem, babam ve kardeşime şükran duygularımı belirtmek isterim.

Orkhan MAMMADOV

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
GRAFİK LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE DIŞ TİCARETİN ROLÜ

1.1. İktisadi Büyüme Kavramı.....	3
1.2. Büyümenin Kaynakları.....	6
1.2.1. İşgücü ve Beşeri Sermaye.....	6
1.2.2. Sermaye.....	7
1.2.3. Verimlilik Artışı.....	9
1.2.4. Tasarruf.....	10
1.2.5. Teknolojik Gelişme ve Yenilikler.....	11
1.2.6. Büyümenin Diğer Belirleyicileri.....	12
1.3. Büyüme Teorileri.....	13
1.3.1. Klasik Büyüme Teorisi.....	13
1.3.2. Keynezyen Büyüme Teorisi.....	14

1.3.3. Neoklasik Büyüme Teorisi	15
1.3.4. Yeni Büyüme Teorisi.....	16
1.4. Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi	20
1.5. Dış Ticaret ve Büyüme Stratejileri	25
1.5.1. İthal İkameci Büyüme Stratejileri	26
1.5.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejileri.....	28
1.6. Dünya Ekonomisinde Büyüme ve Uluslararası Ticaretteki Gelişmeler	32

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİLERİ HAKKINDA GENEL SAPTAMALAR

2.1. Geçiş Ekonomisi Kavramı	35
2.2. Geçiş Ekonomilerinin Özellikleri	36
2.3. Merkezi Planlamadan Piyasa Ekonomisine Geçişin Nedenleri	40
2.4. Geçiş Ekonomilerinde SSCB Döneminden Kaynaklanan Sorunlar	43
2.5. Geçiş Sürecinde Yaşanan Resesyon	46
2.6. Merkezi Planlamadan Serbest Piyasaya Geçiş Yöntemleri	52
2.6.1.Şok Terapi Stratejisi.....	52
2.6.2.Tedrici Strateji	53
2.7. Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Uygulanan Piyasa Reformları	54
2.7.1. Dış Ticaret Reformları ve Dışa Açılmanın Erken Dönem Etkileri	56
2.7.2 Diğer Reformlar	58
2.8. Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme Çabaları.....	60
2.8.1.Özelleştirme Yöntemleri ve Sorunları	62
2.8.2. Özelleştirmenin Etkileri	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE DIŞ TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKONOMETRİK ANALİZ

3.1. Geçiş Ekonomilerinde Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme İlişkisi	66
3.2. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Literatür Taraması.....	68
3.3. Ekonometrik Analiz	70
3.3.1. Veri ve Metodoloji	71
3.3.2. Tanımlayıcı İstatistikler.....	72
3.3.3. Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi	73
3.3.4. Panel Birim Kök Testleri.....	74
3.3.5. Panel Eşbütünleşme Testleri	77
3.3.6. Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi.....	81
3.3.7. Panel Nedensellik Testi.....	83
SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER.....	85
KAYNAKÇA.....	89

ÖZET

Bu çalışmada, dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki geçiş ekonomileri olarak bilinen Bağımsız Devletler Topluluğu, Merkezi ve Doğu Avrupa, Baltık ülkeleri örneğinde 2000-2014 dönemi için dinamik panel veri analizi ile incelenmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, büyüme kavramı ve kaynakları, dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişki ve stratejiler, dünya ekonomisindeki bu bağlamdaki gelişmeler özetlenmiştir. İkinci Bölüm'de, geçiş ekonomisi kavramı ve özellikleri açıklanmış; geçiş sürecinde yaşanan resesyonun sebepleri incelenmiş ve makroekonomik göstergelere dayalı olarak ülke grupları karşılaştırılmıştır. Ekonometrik analizin yapıldığı Üçüncü Bölüm'de, iki ülke grubuna ilişkin ayrı modeller kurulmuş ve panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle daha güvenilir sonuçlara ulaşmak için seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığı araştırılmıştır. Daha sonra değişkenlere yönelik hem 1. nesil hem de yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran 2. nesil birim kök testleri uygulanmıştır. Birim kök test sonuçlarına göre, tüm serilerin birinci farkları alınarak durağanlaştırılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki eşbütünleşme testiyle incelenmiş ve uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmin sonuçlarına göre, hem panel genelinde hem de ülkeler bazında farklı sonuçlar elde edilmiştir. Kısa dönemli ilişkinin belirlenmesinde panel nedensellik testi kullanılmıştır. Sonuç kısmında analizden elde edilen bulgular yorumlanarak her iki ülke grubu için değerlendirme yapılmış ve politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, İktisadi Büyüme, Geçiş Ekonomileri, Panel Veri Analizi.

ABSTRACT

In this study, the relationship between foreign trade and economic growth, in the example of CIS, CEE, Baltic countries, so called "transition economies" for the period of 2000-2014 has been investigated with the panel data analysis. The first chapter of the study covers the concept of economic growth, the relation and strategies between growth and foreign trade and things going on in the global economy. In the second part, the features of the concept of transition economy, the reasons for recession happening in the transition period have been investigated, furthermore, the country groups have been compared regarding on the macro-economic indicators. In the third chapter into which the econometric analysis has been applied separate models about 2 country groups have been established and the method of panel data analysis has been applied. Firstly, in order to achieve more reliable results the cross-sectional dependence between series has been examined. Afterwards, first generation unit root test and known as second generation unit root test which considers cross-sectional dependence has been applied. According to the results of the unit root tests, the first difference of variables has been obtained and has been transformed to stationary state. The long-term relationship between variables has been investigated by panel cointegration test and the long-term relationship among variables has been observed. According to the estimations of long-term integration coefficients, both as panel and in some countries different results have been obtained. In the identification of short-term relationship the panel causality test has been used. In the conclusion part of the study, the findings acquired from the analysis have been evaluated through explanation for both country groups, economic, political proposals had been made.

Key Words: Foreign Trade, Economic Growth, Transition Economies, Panel Data Analysis.

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AMG	: Augmented Mean Group Estimator (Güçlendirilmiş Ortalama Grup Etkisi Yöntemi)
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BEK	: Bölgesel Ekonomik Kurulları
CADF	: Cross Sectionally Augmented Dickey Fuller (Yatay Kesit Bağımlılığı Dikkate Alan Genişletilmiş DF Testi)
CIPS	: Cross- sectional augmented version of IPS (Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Genişletilmiş IPS Testi)
COMECON	: Council for Mutual Economic Assistance (Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi)
DOLS	: Dynamic Ordinary Least Squares (Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi)
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EBRD	: European Bank for Reconstruction and Development (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası)
EKK	: En Küçük Kareler Yöntemi
FMOLS	: Fully Modified Ordinary Least Squares (Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler Yöntemi)
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler

GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GÜ	: Gelişmiş Ülkeler
IMF	: International Monetary Found (Uluslararası Para Fonu)
IPS	: Im, Pesaran ve Shin Testi
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler
LLC	: Levin, Lin ve Chu Testi
MDA	: Merkezi ve Doğu Avrupa
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
OAK	: Orta Asya ve Kafkasya
OECD	: Organization for Economic Cooperation and Development (İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı)
SAGP	: Satınalma Gücü Paritesi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
VAR	: Vektör Otogresif Modeli
YKB	: Yatay Kesit Bağımlılığı

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil - 1: Fakirliğin Kısır Döngüsü.....	5
Şekil - 2: Dışa Açık Ekonomi ve Büyüme Süreci.....	31

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik - 1: Dünya mal ticareti ve reel çıktıdaki büyüme.....	33
Grafik - 2: Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Oranlarının Karşılaştırılması.....	48

TABLolar LİSTESİ

Tablo - 1: Geçiş Ekonomileri.....	37
Tablo - 2: Geçiş Ekonomilerinde Üretimin Sektörel Dağılımı ve GSYİH İçindeki Payı. .	38
Tablo - 3: Eski SSCB, MDA, ABD ve Batı Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına GSMH	41
Tablo - 4: Geçiş sürecinde büyüme ve enflasyon göstergeleri.	47
Tablo - 5: Geçiş Ekonomilerinde Kamu Dış Borçları.	51
Tablo - 6: Ticari Liberalizasyon Endeksi	57
Tablo - 7: Geçiş Ülkelerinde Özelleştirme Göstergeleri	61
Tablo - 8: Dış Ticaretin GSYİH İçindeki Payı	67
Tablo - 9: Ampirik Literatür	68
Tablo - 10: BDT Ülkelerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler	72
Tablo - 11: MDA ve Baltık Ülkelerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler	72
Tablo - 12: Model 1 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları	74
Tablo - 13: Model 2 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları	74
Tablo - 14: Model 1 için Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları	75
Tablo - 15: Model 2 için Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları	75
Tablo - 16: Model 1 için İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları.....	77
Tablo - 17: Model 2 için İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları.....	77
Tablo - 18: Model 1 için Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	78
Tablo - 19: Model 2 için Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	79
Tablo - 20: Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları	79
Tablo - 21 : Model 1 İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	80
Tablo - 22: Model 2 İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	81
Tablo - 23: Model 1 İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları	81
Tablo - 24: Model 2 İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları	82
Tablo - 25: Model 1 İçin Panel Nedensellik Testi Sonuçları.....	84

GİRİŞ

Dünya ekonomisindeki küreselleşme eğilimleri ile beraber ülke ekonomilerinin birbirleri ile etkileşimi artmıştır. Bu bağlamda, 1990'lı yıllar ve sonrası için önemli gelişmelerden biri, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşüm süreci yaşayan ve geçiş ekonomileri olarak tanımlanan ülkelerin ortaya çıkmasıdır. Geçiş süreci zorlu ve sancılı dönem olmuş ve dönüşümsel kriz olarak nitelendirilmiştir. Yararlanılabilir deneyim eksikliği, geçiş ülkeleri için çözüm sürecinin ilave zorluğu olmuştur. 1980'lerin popüler yeni klasik yaklaşıma dayalı politikaları, serbest ticaret, sınırlı devlet müdahalesi vb liberalizasyon uygulamaları önerilmiştir. Bu kapsamda, geniş ölçekli reformlar uygulanarak istikrarın sağlanmasına çalışılmıştır. Diğer taraftan, serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi ve makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesi amacıyla yürütülen stratejilerin hızı konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Bununla ilgili olarak her ülke kendine has özellikleri doğrultusunda yol çizmiştir.

Sistem değişikliği çerçevesinde en önemli unsurlardan biri, dış ticarete yaşanan gelişmelerdir. Planlı iktisadi işleyişin hüküm sürdüğü dönemde geçiş ekonomilerinin birlik dahilinde uzmanlaşması ve diğer ülkelerle ticari ilişkilerinin kısıtlı olması, rekabet olgusunu engellemiş ve geçişin başlangıç döneminde önemli sorunlardan biri olmuştur. Ticaretin liberalleştirilmesi, merkezin kontrolü ile yönetilen ticaret ve döviz sisteminin terk edilerek serbest piyasaya yönelik mekanizmaların oluşturulmasını gerektirmektedir. Buna göre, dünya fiyatları ile uyum sağlanması açısından dış ticarete kotaların kaldırılması, ihracatın ve eski sistemde ihtiyaç duyulmayan teşebbüs ruhunun teşvik edilmesi, aynı zamanda serbest piyasa ekonomisinin temellere yerleştirilmesi için piyasa kurumları meydana getirilerek istikrarın sağlanması önem taşımıştır. Ancak dış ticaret reformlarının hızı konusunda da, diğer reformlar gibi ortak görüş sağlanamamıştır. Tedrici stratejiyi savunanlar, dış ticaret ve fiyat kontrollerinin aniden azaltılmasının yurtiçi üretim ve rekabeti zedeleyeceğini; hızlı stratejiyi savunanlar ise, yaşanacak olumsuz gelişmelerin geçici olduğunu ve zamanla istikrar sağlanacağını öne sürmüşlerdir.

Dış ticaret reformlarının uygulanma yoğunluğu ülkelere göre farklı düzeyde yürütülmüştür. Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ve Baltık ülkeleri, bu bakımdan Bağımsız

Devletler Topluluğu'na (BDT) nispeten daha radikal yaklaşım sergilemiş ve ticari liberalizasyonu nispeten hızlı şekilde gerçekleştirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, geçiş ülkelerinin dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde, dış ticaret ve iktisadi büyüme performanslarının etkileşimini incelemektir. Buna göre, 2000-2014 dönemi için MDA ve BDT ülkeleri ele alınmış ve çalışma boyunca bu iki ülke grubu için karşılaştırma yapılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle büyüme kavramı, büyümenin temel ve diğer kaynakları konusuna yer verilmiş; büyüme teorileri genel hatlarıyla anlatılmıştır. Daha sonra, büyüme ve dış ticaret arasındaki teorik ilişki ile dünyada dış ticaret ve büyüme ile ilgili gelişmeler incelenmiştir.

İkinci Bölüm'de, geçiş ekonomileri hakkında genel bilgiler paylaşılmıştır. İlk olarak geçiş ekonomisi kavramı ve özellikleri açıklanmış ve bir sınıflandırma yapılmıştır. Merkezi planlamanın terk edilmesi ve bu gelişmelerden kaynaklanan sorunlar, geçiş sürecinde yaşanan resesyon, makroekonomik göstergeler yoluyla gösterilmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca, sorunlara yönelik olarak uygulanan stratejiler ve reformların etkinliği konusunda analize konu olan her iki ülke grubu için karşılaştırma yapılmıştır.

Üçüncü Bölüm'de, ekonometrik analiz yapılmış, geçişin başlangıç dönemi sonrasındaki süreçte dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz, BDT ve MDA ülkeleri için 2 ayrı model kurularak yapılmıştır. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Panel veri analizi yönteminin kullandığı çalışmada, değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığı saptanmış ve bu durumu dikkate alan birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik testlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın sonuç kısmında analiz bulgularına ilişkin değerlendirme yapılmış ve MDA ve BDT ülkeleri için politika önerileri yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE DIŞ TİCARETİN ROLÜ

Dış ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisinin geçiş ekonomileri örneğinde incelendiği bu çalışmada, öncelikle büyüme kavramına, büyümenin kaynakları ve büyüme teorilerine yer verilmiştir. Daha sonra, büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki, dış ticaret açısından büyümenin kaynakları, dünyada dış ticaret ve büyüme ile ilgili gelişmeler incelenmiştir.

1.1. İktisadi Büyüme Kavramı

Modern ekonominin bir araştırma alanı olarak başlangıcından bugüne kadar iktisadi büyüme, yapılan araştırma ve tartışmaların odağında yer almıştır. Smith'in, "Milletlerin Zenginliği" biçiminde Türkçe'ye çevrilen kitabının büyük kısmında büyümeden bahsedilmektedir. Marshall, esasen matematiksel iktisatla ilgilenmesine rağmen, yazdıklarının büyük bir kısmını uzun dönemde iktisadi gelişme ile ilişkilendirerek büyüme sorununa vurgu yapmıştır (Nelson, 2000: 7).

Milli gelir ve ilintili kavramlardan (GSMH, GSYİH, vb.) yola çıkarak hesaplanan belli döneme ait büyüme oranının pozitif olması ekonominin büyümesini, negatif olması ekonominin küçülmesini ifade etmektedir. İki dönem üst üste küçülme, resesyon (durgunluk); yüksek oranlı küçülme ise iktisadi kriz olarak ifade edilmektedir. Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYİH) artırılması ekonomi için ideal durumdur ve refah açısından bir ihtiyaçtır (Bayraktutan, 2015: 92).

Büyüme yaşam standartlarını yükseltirken aynı zamanda yol açtığı değişimle dikkat çekmektedir. Bazıları, büyümeyi toplumun temel amacı olarak görmekte; bazıları ise, geleneksel değerleri aşındırdığını ve istismara, çevresel yıkıma, yolsuzluğa yol açtığını savunmaktadır (Case, and Fair, 1994: 848).

Büyüme, iktisadi bir olgu olup, ülkenin üretim kapasitesinin artırılıp daha fazla mal, hizmet üretilmesi ile ilgilenmektedir ve niceliksel değişimleri içermektedir. Bundan başka büyüme uzun döneme dayalı bir olgudur. Zira, yeni yatırımlar ve üretim artışının gerçekleşmesi, iktisadi yapının olumlu yönde gelişmesi uzun dönem gerektirir.

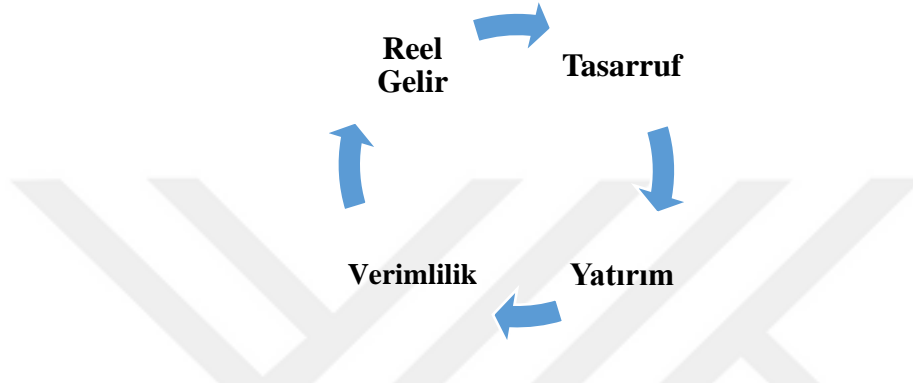
Büyüme üretim olanakları eğrisinin dışa doğru kaymasıyla gösterilmektedir ve ulusal üretim düzeyi, yaşam standardının yükselmesi buna bağlıdır. Doğal olarak ülkeler söz konusu süreci hızlandırmaya çalışmaktadırlar. Üretim olanakları eğrisi bir ülkenin kendi kaynaklarını artırdığı ve/veya yeni teknolojileri geliştirdiği zaman dışa kayar. Bundan dolayı, iktisadi büyüme bir ülkenin ek kaynakları ve yeni teknoloji edinme hızına bağlıdır (Ragan, and Thomas, 1993: 44). Üretim olanakları eğrisinin kayması genellikle simetrik olmamaktadır. Çünkü, iki-mallı bir modelde büyüme, daha çok mallardan birinin üretiminde daha fazla artış yoluyla şekillenmektedir. Bu eğilim, ya teknolojik gelişmenin ekonominin bir sektöründe ortaya çıkmasından (Ricardo modeli) ya da eğer büyüme, faktör arzındaki artıştan kaynaklanıyorsa, arzı artan faktörün yoğun olarak kullanıldığı sektördeki üretim artışından beslenmektedir (Kreinin, 1998: 71).

İktisadi büyümenin gerçekleşmesi, hem üretim faktörlerinin miktarında meydana gelen bir artışın hem de teknolojik ilerlemeye bağlı olarak "toplam faktör verimliliğinde" sağlanan bir artışın sonucu olabilir. Bilindiği gibi, teknolojik ilerleme, üretim faktörlerinin daha verimli olmasına fırsat tanımaktadır (Şimşek, ve Aydın, 2004: 227). İktisadi büyüme terimi, ekonomide hem iktisadi faaliyetlerin ölçeğinde meydana gelen bir genişlemeyi hem de iktisadi etkinliklerin toplam ölçeğindeki büyüme toplam nüfustaki büyümeden daha fazla olduğu için, kişi başına (per capital) hasılanın da büyümesini işaret eder. Bu durumda kaynaklar arasında ilişkilerin değişmesi söz konusudur. Bu türden değişmeler, ilgili kültürün, toplumun; bilgi birikimi, örgütlenme, teknoloji, toplam mal ve hizmet üretiminin kompozisyonu (ürün bileşimi) ve benzeri özelliklerinde ortaya çıkan değişmelerle bağlantılıdır. Toplumdaki çeşitli insan etkinlikleri ve ilişkileri, kurumlar, beşeri ve maddi kaynak varlıklarının birbirlerine göre konumları ise, bu toplumların oluşturduğu gerçeklik alanını ele alırken; bunların yapısı ya da yapıları diye söz ettiğimiz bir analiz boyutunu oluşturur. Bunun içindir ki, basit ölçek genişlemesini aşan bir iktisadi büyüme bir takım yapısal değişmelerin meydana geldiği bir süreçtir (Tezel, 2003: 2).

Gelişmiş ülkeler (GÜ) için büyümenin ağırlıkla toplam faktör verimliliğine dayandığı hem ülke deneyimlerinde hem de teorik çalışmalarda doğrulanmaktadır. Verimlilik ise, gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) açısından daha büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu ülkelerin ekonomileri hem arz hem de talep yönünden “fakirliğin kısır döngüsü içindedirler”. Arz

yönünden bakıldığında, GOÜ’de reel gelir seviyesi düşüktür. Bu durum ulusal tasarrufun da düşük olmasına yol açar ve tasarruflar yetersiz olunca yapılacak yatırımlar sınırlı kalır. Yatırımların yetersizliği verimliliğin de düşük kalmasına sebep olur. Düşük verimliliğin sonucu ise düşük gelir demektir. Bu kısır döngü aşağıdaki gibi resmedilebilir:

Şekil - 1: Fakirliğin Kısır Döngüsü.

Kaynak: Suiçmez, 2008: 7.

Bir ülkede iktisadi büyümenin sağlanabilmesi için, her şeyden önce yatırımların artırılması gerekir. Daha fazla yatırım ise, yatırımların kaynağı olan tasarrufların artırılmasına bağlıdır. Tasarruf oranı ne kadar büyükse yatırım oranı da o denli büyük olacağından, büyüme hızı da, diğer koşulların değişmemesi durumunda, o denli yüksek olacaktır (Dinler, 2004: 540).

Büyüme sadece birikim süreci değildir, aynı zamanda iktisadi yapıyı etkileyerek sektörel değişikliklere yol açmaktadır. En açık ve bilinen bir düşünceye göre, zaman boyunca ekonomi tarımdan sanayiye, sanayiden hizmet sektörüne doğru yönelmektedir. Ancak büyümenin etki alanı daha da genişler. Büyüme üretim malları grubunu ve tüketim mallarını grubunu sürekli olarak değiştirmektedir. Bu nedenle, çeşitli sektörlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Zeira, and Zoabi, 2015: 1).

Sermaye stoku, nüfus miktarı, işgücü ve doğal kaynaklar bazen dengeli bazen de dengesiz biçimde artmaktadır. Ana amaç ise, üretimi sağlayan bu faktörlerin ahenk içinde gelişmeleri, birbirini frenlemeden fert başına milli geliri en yüksek düzeye çıkaracak bir akım sağlamalarıdır (Unay, 1997: 466). O halde büyüme ve gelişmeyi sağlayan dinamik güçlerin tespiti, gözlemi ve denetimi hayati önem taşımaktadır.

1.2. Büyümenin Kaynakları

Büyüme olgusu arz ve talep kaynaklı olarak incelenebilir ve toplum daha çok kaynak edindiğinde ya da mevcut kaynakları etkin bir şekilde kullanma durumunda ortaya çıkar. Reel büyüme için yaşam standartlarının yükselmesi, büyüme oranının nüfus artış oranını aşması gerekir (Case, and Fair, 1994: 850-851). Üretim faktörlerinin nicelik ve niteliğindeki artışlar ile teknolojik ilerlemeler, büyümenin temel belirleyicileridir ve bu artışlar, uzun dönemde sağlanabileceğinden arz yönlü bakış açısıyla ele alınmaktadır.

1.2.1. İşgücü ve Beşeri Sermaye

Uzun dönem boyunca nüfus artışı ile işgücü artışı ilişkilendirilebilir; nüfus sabit kalsa da, işgücüne katılım oranı artarsa, kısa dönemde işgücü artışı sağlanır. Solow'a (1957: 312-320) göre dışsal değişken olarak ele alınan işgücü, nüfus artış hızına bağlıdır ve büyüme oranını etkilemektedir. Daha fazla emek kullanımı daha fazla çıktı üretimini mümkün kılar. Fakat azalan verimler kanununa göre, her ilave emek milli gelir üzerinde daha küçük artışa sebep olacaktır. Sonuçta sadece emeğin marjinal ürünü değil, ayrıca ortalama üretim de düşecektir. Bu noktadan sonra büyümenin devam etmesine rağmen toplam üretim artarken yaşam standartları ve kişi başına milli gelir düşmektedir (Lipsev, et.al., 1999: 730). Ayrıca, talep açısından bakıldığında, nüfustaki artış pazar büyümesini ortaya çıkarmaktadır (Ünlü, 2010: 51).

Küreselleşme boyutunun genişlemesi faktör hareketliliğini artırmakta, aynı zamanda işgücü piyasalarının bütünleşmesi gözlemlenmektedir. Sürekli ve geçici olarak ayrılan serbest dolaşımın türüne bağlı olarak ülkeler avantajlar kazanmaktadır. Bu bağlamda, göçü veren ülke açısından; işsizlik sorununun hafifletilmesi, sağlanan işçi dövizleri ve sigorta maliyetlerinin düşürülmesi ile bütçe üzerindeki baskılarının azaltılması, işgücü kalitesinin iyileştirilmesi, yatırımların özendirilmesi olarak sıralanabilir. Göç alan ülkenin potansiyel üstünlükleri; maliyete katlanmadan uygun nitelikli işgücüne sahip olma, işgücü arzı arttığı için yurtiçi ücretlerin düşmesiyle maliyetlerin azalmasıdır (Bayraktutan, 2004: 69).

Beşeri sermaye ve büyüme ilişkisi, iktisat yazınında üzerinde önemle durulan konulardan biridir. Bunun sebebi, beşeri sermayenin istenilen düzeyde ulusal çıktının

üretmesinde ve iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesinde en az fiziki sermaye kadar gerekli bir girdi olmasıdır. Sahip olunan işgücü kaynaklarının etkin şekilde üretim sürecine dahil edilmesi gelişme açısından önemli göstergedir. Ayrıca, dünya ekonomisinde yaşanan yoğun rekabetin bilgi teknolojilerinin üretimi ve kullanımını zorunlu kılması, beşeri sermayenin önemini her geçen gün arttırmaktadır. En genel anlamda beşeri sermaye; toplumun ya da bireyin sahip olduğu bilgi, yetenek ve beceri düzeyini ifade eder (Varsak ve Bakırtaş, 2009: 49). Geleneksel büyüme teorilerinde; tasarrufların, fiziksel sermayenin, nüfusun artışı büyümenin temel unsurları olarak kabul edilmektedir. İçsel büyüme teorilerinde ise, geleneksel büyüme teorilerinde sabit ya da dışsal kabul edilen teknolojik gelişme, büyümenin temel dinamiklerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede, ülkelerin işgücünün niteliğini geliştirmek için yaptıkları beşeri sermaye yatırımları, yeni ürün ve teknolojilerin benimsenmesini ve uygulanmasını kolaylaştırarak büyümeyi etkilemektedir (Koç, 2013: 242). Ayrıca beşeri sermaye, kalitesi ve miktarı nispetinde üretime olumlu katkıda bulunmaktadır ve bu durum, fiziki sermaye ile aynı özelliğe sahip olması anlamına gelmektedir (Karagül, 2002: 29).

Yeterli düzeyde nitelikli işgücünün bulunamaması, hem firmalar açısından zaman kaybı yaratarak maliyetleri yükseltmekte hem de yeni teknolojilerin tercih edilmemesine sebep olmaktadır. Sonuçta yatırımlar yetersiz kalmakta ve gereken büyüme oranı gerçekleşmemektedir (Gür, 2001: 31).

Keesing'in (1965: 287-294) ülkeler arasındaki ticareti açıkladığı Nitelikli İşgücü Teorisine göre, yeterli nitelikli işgücünün bulunduğu ülkeler, nitelikli işgücünün yoğun olarak kullanıldığı mallarda; bunun tersi konumunda olan ülkeler ise, niteliksiz işgücünün yoğun olarak kullanıldığı mallarda uzmanlaşarak ihracat yapacaktır. Böylece nitelikli işgücünün, dış ticaret ve büyüme üzerindeki etkilerinden dolayı, ayrı bir üretim faktörü olarak ele alınmasının gerektiği öne sürülmüştür.

1.2.2. Sermaye

İçerdiği fiziksel araç-gereçler ve daha önce üretilmiş olmasıyla diğer üretim faktörlerinden farklılık gösteren sermayenin, büyüme sürecinde oynadığı rol hakkında düşünceler klasik teorilere kadar uzanmaktadır. Emeğin verimliliğinin artırılması ve

işbölümünün temin edilmesi, makine, teçhizat gibi fiziksel; sağlık, bilgi gibi fiziksel olmayan sermaye birikimi ile gerçekleşmektedir. İktisadi büyümede, özellikle sanayi sektörünün gelişiminde oynadığı rol itibariyle sermaye stoku, üretim araçlarının birikimidir ve zamanla yıpranmaya maruz kalmaktadır. Hedeflenen büyümenin gerçekleşmesi amacıyla yıpranma miktarı kadar ilavelerin yapılması, birikimin belirli düzeyde tutulması önemlidir (Bölükbaş, 2011).

Üretimi ve büyümeyi sağlayan faktörlerden biri olan sermaye birikiminin sağlanması için bazı şartlar vardır. Sermayenin kaynağı tasarruftur. Bu nedenle ilk şart tasarruf eğiliminin yüksek olmasıdır. İkinci şart, yapılan tasarrufların yatırıma dönüşmesidir. Bu durumda mali kurumların önemi öne çıkmaktadır. Toplumda yaşanan sık sık panikler ve bankalara güvensizlik, tasarrufların yatırıma dönüşümü düşük kalmasına neden olmaktadır. Diğer bir husus ise, yatırımların rasyonel yapılmasıdır. Yatırımların öncelikli alanlara yönelmesi; örneğin, önce altyapının hazırlanması ve verimliliğin yüksek olacağı sektörlerin tercih edilmesi uygun olacaktır. Sanayileşmede ise, ithal ikameci ve ya ihracata yönelik sanayileşme tercih edilerek dış ticaret avantajlarından yararlanılabilir (Unay, 1997: 475). Fakat sermaye birikimi tek başına çıktıdaki artışı açıklayamamaktadır. Bunun sebebi, fiziksel sermayenin azalan getirisidir. Bu, ekonominin tasarruf oranından etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Tasarruf oranı sürekli büyüme oranı yaratmasa da, çıktı düzeyi için gereklidir (Eren, 2001: 295).

Dışsal teknolojik gelişmenin olmadığı durumda, sermaye birikimi artarken, azalan getiriler ortadan kalkabilir. İstihdam artışı ve teknolojik gelişmelerde rol oynayan fiziksel sermaye yatırımlarının yarattığı pozitif dışsallıklar, artan getirileri sağlamaktadır. Sermaye yatırımları sonucunda ölçek ekonomileri ve sosyal sermaye oluşmakta, yaparak öğrenme fırsatı, semereli çalışma alanları doğmaktadır. Özellikle, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme arasında karşılıklı etkileşim vardır. Yatırımlar etkin kurumsal yönetim biçimlerini, bilgi dışsallıklarını yaratarak; yenilik çalışmaları için fiziksel koşulları oluşturarak teknolojik gelişimi etkilemektedir. Diğer taraftan, yeni yöntemlerin bulunması yatırımları gerektirmektedir. Böylece, hem beşeri hem de fiziksel yatırımlar uzun dönemde büyümenin belirleyicileri olmaktadır (Saygılı, vd., 2002: 10-18).

1.2.3. Verimlilik Artışı

Rekabetin öneminin artmasıyla uzun dönemde büyümenin sağlanması için üretim faktörlerinin etkin şekilde kullanarak verimliliğin elde edilmesi önem kazanmıştır. Hesaplanmasının kolay olması ve diğer faktörlerden (yeni teknolojik gelişmeler, sermaye yatırımları) etkilenmesi nedeniyle, daha çok işgücü verimliliği kullanılsa da, tüm üretim faktörlerinin dikkate alındığı toplam faktör verimliliği daha açıklayıcı olmaktadır (Bölükbaş, 2011).

Üretim faktörlerinin etkili şekilde kullanımı olarak tanımlanan ve dinamik bir kavram olan verimlilik artışının başlıca kaynakları şunlardır: tasarruf ve yeni sermaye yatırımları, beşeri sermaye yatırımları ve yeni teknolojilerin bulunması (Parasız, 2008: 11). Verimliliğe dayalı sermaye yatırımları büyümenin sürdürülebilir olması, dolayısıyla geleceğin refahı açısından önemlidir. Refahın içeride kalabilmesi için de teknolojinin zaman içinde yerleştirilmesi, büyümenin borçla değil ulusal tasarruflarla gerçekleştirilmesi ve böylece büyük oranda bir döviz açığının verilmemesi gerekmektedir (Öztürk, vd., 2011: 38). Verimlilik artışı ve elde olan üretim faktörleri düzeyinde daha çok üretme becerileri ile bağlı olarak etkinliğin artması sağlanmaktadır. Bunun sonucunda; maliyetlerin düşmesiyle arz yönlü enflasyonist baskılar azalmakta, rekabet yükselerek kaynak dağılımı iyileşmekte, iktisadi istikrar oluşmaktadır (Link, and Siegel, 2003: 2).

Serbest piyasanın benimsenmesiyle ihracatta yaranan pozitif dışsallıklar, yatırım mallarının ithalatı verimliliği artırmaktadır. Ancak dışa açıklığın artmasıyla teknolojik üstünlüklerden yararlanmak çerçevesinde yurtiçi becerilerin geliştirilmemesi uzun dönem büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Serbestleşme, ithalat hızlı şekilde gerçekleştiği ve teknolojik uyum süreci uzun zaman aldığı için, yerli üreticiler rekabet edemez duruma gele bilmektedirler (Ünlü, 2010: 67).

Beşeri sermayenin yer aldığı teorilerde yüksek eğitimli çalışanların “yaparak öğrenme” sürecini hızlı şekilde yürütmesinin, ithal edilen teknolojileri etkin şekilde kullanabilmesinin, yurtiçi yeni teknolojilerin geliştirilmesinde etkili olduğu belirtilmiştir (Benhabip, and Spiegel, 1994). Yani eğitim, işgücü niteliğini artırarak verimliliği doğrudan, teknik yeniliklere neden olarak fiziksel sermaye verimliliğini dolay yolla etkileyerek toplam faktör verimliliğini arttırmaktadır (Özden, 2005: 10).

1.2.4. Tasarruf

Yurtiçi tasarruflar kullanılabilir kaynaklardır ve büyüme sürecinde ihtiyaç duyulan yatırımların en önemli finansman kaynağıdır. Bir ülkenin sermaye stoku üzerine yapılan yatırımlar ve yüksek tasarruflar, büyümenin sürecine ve üretim verimliliğinde artışa katkı sağlar. Bugünkü tasarruflar gelecekte mal ve hizmet üretmek için ülkenin kapasitesini artırır, böylece, gelecek kuşakların yaşam standartlarının arttırılmasına yardımcı olur (United States General Accounting Office [USGAO], 2001: 5). Gelirin büyüklüğü tasarrufların büyük olacağı anlamına gelmemektedir. Tasarrufların asıl kaynağı tutumluluktur (Demir, 1997: 27).

Yurtiçi tasarruflar yatırımlara yönlendirilmekle büyüme sürecinde belirleyici rol üstlenmektedir. Kapalı ekonomilerde sermaye hareketliliği olmadığı için tasarruflar ve yatırımlar eşit olmaktadır. Yatırımlar karlılık ve risk esas alınarak belirlendiği için açık ekonomide tasarruflar yurtdışında değerlendirile bilinmekte ve bu bakımdan büyümeye katkı sağlamamaktadır. Diğer bir yaklaşıma göre ise, tasarruf ve yatırımlar arasındaki ilişki sermaye hareketliliği ile değil, politik ve dış etkilerle ilişkilidir (Gürkan, 2008: 65). Sermaye kapasitesini tayin eden yurtiçi tasarruf düzeyinin düşük olduğu durumlarda yabancı sermayeye başvurulmaktadır. Bu durumda, cari açık artmakta ve dışsal şoklara karşı daha duyarlı hale gelmektedir. Ancak yurtiçi tasarrufların yüksek olması her zaman büyümeyi olumlu etkileyeceği anlamına gelmemektedir. Kurumların teknolojik ve işgücü niteliğinin yüksek olması tasarrufların değerlendirilmesi bakımından önemlidir (Karagöl, ve Özcan, 2014: 7).

İktisadi büyüme ve tasarruf arasındaki ilişkide nedenselliğin yönü konusunda farklı görüşler vardır. Tasarrufun büyümeyi belirlediği durumda büyüme stratejilerinin yürütülmesinde maksat, tasarrufları teşvik etmek ve yükseltmek olmalıdır. Nedensellik büyümeden tasarrufa ve dolaylı olarak yatırımlara doğru olduğunda, beşeri sermayenin artırılması ve dış ticaret politikaları esasında büyüme gerçekleştirilmelidir. GOÜ'lerde bu durumlardan ilki görülmektedir. Fakirliğin kısır döngüsü (Şekil 1) içinde olmaları, finansal piyasalarının yeteri kadar gelişmemesi yoğun yurtiçi tasarruf ihtiyacı doğurmakta ve gelişme sürecinde önemli rol oynamaktadır (Barış, ve Uzay, 2015: 120).

1.2.5. Teknolojik Gelişme ve Yenilikler

Üretim için gerekli olan bilgi, beceri, teknik, yöntemlerin bütünü olarak sahip olunan teknoloji düzeyi; rekabet konumu göstergesi olarak uzun vadede büyümeye ve üretim faktörlerinin eskisinden daha az istifade edilmesine neden olmaktadır. Bu bakımdan sermaye-yoğun, emek yoğun ve ya yansız gelişme (üretim olanakları eğrisinin paralel kaymasının sonucunda) olarak bölümlendirilme yapılabılır. Sonuç olarak aynı ölçüde girdi kullanılarak daha çok çıktı elde edilmekte, yeni üretim yöntemleri meydana gelmekte, kaynakların etkin tahsisi sağlanmaktadır (Karşıyakalı, 2008: 23). Toplam faktör verimliliğinin artması ile kurumsal ve yönetim becerileri artmakta, tüketici istekleri doğrultusunda ürünler üretilmektedir (Ertekin, 2005).

Yenilikler teknolojik evrimin bir sürecidir. Bir yeniliğin iktisadi hayata dahil edilmesi, diğer endüstrilerde de ortaya çıkmasına ve kümelenmesine yol açar. Buna bağlı olarak ekonomideki otonom yatırım hacmi ciddi biçimde artar. Üretim faktörlerinin farklı biçimde kullanılmasını içeren ve kredilerle finanse edilen bu yatırımlar, ülkenin ekonomik yapıyı değiştiren yaratıcı yıkım sürecinde büyümesine yol açar. Yeni teknolojiler, hem üretim ve istihdamı hem de talep düzeyini yükselterek katma değer sağlamak ve etkinliği artırmaktadır (Ünsal, 2007: 74-75).

Yeniliklerin iktisadi etkisi “yayıma” ile ilişkilidir. Ticari faydaların sağlandığı bu süreçte yenilikler, diğer bölge ve kullanıcılar arasında yaygınlaşmakta ve çeşitli pazarlar kazanılmaktadır. Ancak yenilikleri uyarmasına rağmen patent sisteminin mevcut olması, teknolojilere uyum sağlanması yayılma sürecini yavaşlatmaktadır (Avcı, 2007: 28). Teknolojik gelişmelerin gerçekleşmesi ise araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin, eğitimin desteklenmesine bağlıdır. Bu alanda yapılacak yatırımlar pozitif dışsallıklara yaratarak artar getirilere neden olmaktadır. Sabit maliyetlerle yürütülen araştırma ve geliştirme faaliyetleri sonucunda kazanılan bilgi, teknik ve yenilikler ek bir maliyet gerektirmemektedir (Ağayev, 2008: 31).

Sermaye hareketliliğinin, dışa açıklığın artması ülkeleri küresel düzeyde rekabete yöneltmekte ve maliyetlerin düşürülmesi, kalitenin yükseltilmesi, ürün çeşitliliğine gidilmesi zorunluluk haline gelmektedir. Bilgi odaklı üretimin önem kazandığı şartlarda büyümenin sürdürülebilmesi yeniliklere bağlıdır.

1.2.6. Büyümenin Diğer Belirleyicileri

Büyümenin hem arz hem de talep cephesiyle ilişkili olan dışa açıklık olgusu; statik ve dinamik kazanımlar sağlayarak ölçek ekonomileri, rekabet yapısı, teknoloji ve bilgi transferi yolu ile arz cephesini dolaylı; net ihracat ve dış alem gelirleri yoluyla ise, talep cephesini doğrudan etkilemektedir. Ticari ve finansal açıklık boyutları olan dışa açıklık, büyümeyi çeşitli yollarla arttırmaktadır (Prasad, et.al., 2003: 34-35). Dünya ekonomisine entegre olma daha fazla dış borçlanma imkanı sağlamakta, dış ticarete karşılaştırmalı üstünlüğün olduğu mallarda uzmanlaşarak sermaye birikimi hızlandırılmakta, döviz gelirleri elde edilmektedir. Sermaye hareketliliğinin artması sonucu doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla yeni teknolojilerden yararlanma fırsatı bulunmakta, üretim hacmi ve büyüme oranı artmaktadır. Ayrıca, entegrasyon ve serbestleşme neticesinde, dış rekabet artarak yerli üretim daha etkin hale gelmekte, ölçek ekonomi avantajları yaranmaktadır (Karşıyakalı, 2008: 27).

Büyüme olgusu talep unsurlarındaki şu değişimler dikkate alınarak da incelenebilir (Türker, 2007: 16): kamu ve özel kesimin tüketim ve yatırım harcamaları, stok değişimleri, ihracatı ve ithalat, dış alem gelirleri.

Mülkiyet haklarının güvence altına alınması yatırımların yapılmasında önemlidir ve bu bakımdan kurumsal yapı büyüme sürecini etkilemektedir. Etkin kurumların olması, geleceği öngörmede belirsizliklerin ortadan kaldırılmasına, kaynakların istenilen alana güvenilir şekilde yönlendirilmesine olanak sağlayacaktır. Tersine durumunda, büyüme doğrultusunda yürütülen politikaların istenen sonuçlara ulaşılmasında engeller ortaya çıkacaktır. Örneğin, Rusya'da sosyalizmden serbest piyasaya geçiş sürecinde kurumsal alt yapı oluşturulmadan uygulanan reformlar (özelleştirme ve fiyat reformları) beklenen sonucu vermemiş, başarısızlığa maruz kalmıştır (Artan, ve Hayaloğlu, 2014: 351).

Zengin doğal kaynaklara, iklim koşullarına sahip olan ülkelerde büyüme oranını yükseltmek için elverişli olanaklar vardır. Bu faktörler tarımsal sektörü, insan sağlığını etkilemekte, yabancı yatırımları cezbetmektedir. Ancak doğal kaynak açısından kıt olan ülkelerde görülen yüksek büyüme oranları bu faktörün gelişme açısından yeterli olmayacağını göstermektedir (Ağayev, 2008: 31).

Gelişmiş finansal altyapı sayesinde kaynaklar etkin tahsis edilerek sermaye verimliliği artmakta, hane halkına mensup olan tasarrufların firmalarca kullanılması üretim hacmini yükseltmektedir (Önal, 2009: 48).

1.3. Büyüme Teorileri

Büyüme teorileri; ülkelerdeki üretim faktörlerinin hangi oranda olduğunu, hangilerinin diğerlerinin gelişmesini engellediğini, bu aksaklıkların ortadan kaldırılarak ekonominin büyütücü unsurları arasında ahenkli bir gelişme hızı tespit etmek, bu hızı ve hedef alınan kişi başına milli geliri yükseltme çabasını azaltmayacak bir tempoda tutmak gibi konuları incelemektedir. Büyüme yazınında, klasik teoriden içsel büyüme modellerine kadar ortak amaç, büyümenin kaynağı / kaynaklarını açıklamaktır (Büyükerşen, 1971: 259).

Büyüme ile ilgili yapılan analizler ve geliştirilen teoriler tarihsel olarak makro iktisat okullarıyla paralellik arz eder. Zira her ekolün ya da okulunun makroekonomik politikalara uygun düşen büyüme anlayışı ve teorisi mevcuttur. İktisadın bilim olarak kabul edilmesi klasik dönemle başlamakla birlikte, büyüme konularının klasiklerden önce de ele alındığı bilinmektedir (Berber, 2006: 49).

1.3.1. Klasik Büyüme Teorisi

Sanayi devrimi öncesi Batı Avrupa'da 15. yüzyıl ve 18. yüzyıl arasında devam eden Merkantilist doktrine göre, servetin kaynağı dış ticaret fazlası vasıtasıyla sağlanan değerli maden kaynaklarıdır. Bundan dolayı, nüfus artışı ile beraber ihracatı mümkün olduğu kadar artırıp, ithalatı da kısıtlayarak büyüme sağlanmaktadır. Merkantilist düşünceye tepki olarak ortaya çıkan Fizyokratlar ise tarıma önem vermiş, büyümenin temel kaynağı olarak görmüşlerdir (Takım, 2010: 316).

Klasik iktisadın temelleri, bir milletin zenginliği ve iktisadi büyümesinin yazılmasıyla başlamıştır. Bu nedenle klasik iktisadi görüşlerin ortaya koymaya çalıştığı şey, uzun dönemli büyüme modelidir. Smith, Ricardo, Malthus ve diğerleri, yeni büyüme teorilerinin temel oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu düşünceler; rekabetçi davranışın temel yaklaşımlarını ve denge dinamiklerini, azalan getirilerin rolü ve bunun fiziki ve beşeri sermaye ile ilişkisini, kişi başına düşen milli gelir ile nüfusun büyüme oranı arasındaki ilişkiyi, teknolojik gelişmenin etkisi ile emeğin artan getirisini ve yeni ürünler ve yeni üretim

süreçlerinin bulunmasını, teknolojik ilerleme için bir teşvik olarak tekel gücün rolünü kapsamaktadır (Barro, and Martin, 2004: 16).

Klasik teoride daha çok gelir dağılımı ve buna bağlı olarak yatırım ve tasarruf kararları üzerinde durulmakta, işbölümü ile verimliliğin sağlanmasından bahsedilmektedir. Smith'in (1776) açıklamaları iktisadi büyümenin bir sonu olacağını belirtmektedir. Kar haddi düşünce, büyümenin de sınırına gelinmiş oluyor ve durgunluk başlıyor. Durgunluk döneminde yeni yatırım mevcut değildir. Smith böyle bir ortamda rant sahiplerinin yüksek kazanç elde edeceklerini söylemektedir, ama nedenini açıklayan ise Ricardo olmaktadır. Smith'in sistemi artan getiri ile çalışmasına karşın, Ricardo'nun modeli azalan getiri ile çalışmaktadır. Ricardo'ya (1817) göre, yüksek kar kapitalistleri tasarrufa yöneltir, birikime teşvik eder. Bu süreçte ücret haddi tabii seviyede ise, tasarruf arttığı için ücret fonu büyür, bu da ücret haddinin tabii seviye üstüne çıkmasına neden olur. Ücret haddinin yükselmesi, nüfus artışını tetikler ve bu da gıda maddelerinin fiyatının yükseltir. Bu durumda rekabet gereği yükselen ücretler kar haddini düşecektir. Bu da ekonominin durgunluğa girmesi anlamına gelir.

En büyük katkıyı yaptığı için Ricardo modeli olarak da bilinen klasik büyüme modelinde, yatırımlar büyümenin adeta motorunu oluşturmakta, bir yandan emeğin verimini artırırken, diğer yandan da toprağın verimini yükselterek üretimin artmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda yüksek kar oranları yatırımları arttırmaktadır (Acar, 2002: 63).

Klasik büyüme modeli günümüzün GÜ'lerin gelişme sürecini açıklayamamaktadır. Çünkü modelin dayandığı varsayımlar gerçeğe ve geçirilen büyüme tecrübelerine uygun değildir. Örneğin, ülkelerin sürekli olarak tam rekabet ve tam istihdam şartlarında çalışması olası değildir. Diğer yandan, teknolojik gelişim ve yenilikler klasik iktisatçılar tarafından tamamen göz ardı edilmemekle beraber, büyüme sürecinde oynadığı rol ihmal edilmiştir. Ancak model daha sonraki teorilere temel oluşturduğu için önem taşımaktadır (Acar, 1990: 28).

1.3.2. Keynezyen Büyüme Teorisi

1929 büyük dünya buhranı sonrasında klasik teorinin yetersiz kalması Keynesçi düşüncenin bir adım öne geçmesini sağlamıştır. Bu düşünceye göre, eksik istihdam

durumunda devletin ekonomiye müdahalesinin gerekli olduğu savunulmuştur (Taban, 2010: 9). Klasik iktisatçılar, yatırımları artırmak için önce tasarrufları artırmak gerektiğine inanmışlardır. Onlara göre tasarruflar büyümenin motorudur. Keynezyen analiz (1936) ise bunun tam tersini savunur. Yani tasarruflar yatırımları değil, yatırımlar tasarrufları belirler. Çünkü yatırım artışı milli geliri ve milli gelire bağlı olarak tasarrufları artırmak suretiyle kendi finansmanını sağlar.

Keynes (1936), klasik teorinin tam istihdam varsayımına karşı çıkararak istikrarsızlığın giderilmesi, iktisadi büyümenin sağlanması için genişleyici para ve maliye politikaları sunmuştur. Bu öneriler, büyüme döneminde olan ekonomilere değil, durgunluk içinde olan ekonomilere yönelik olmuştur. Bu kapsamda Keynes'in konu ile ilgili görüşleri dinamik değil, statik bir analizdir, yani uzun dönem için büyüme üzerinde durulmamıştır. Diğer taraftan analizde, tüketim ve yatırım harcamalarının toplamı olan talep unsuru öne çıkarılmış ve büyümenin belirleyicisi olarak ele alınmıştır. Klasik teori eleştirilerek işsizliğin nedeni olarak talep yetersizliği görülmüştür. Buna göre, toplam talepteki artış stokları azaltacak, böylece artan yatırımlar büyümeyi hızlandıracaktır (Günsoy, vd., 2013: 77).

1.3.3. Neoklasik Büyüme Teorisi

Neo-klasik büyüme modelleri öncesi Rostow (1938: 136-158) ülkelerin gelişme aşamalarını belirtmiş ve Batı'yı model alan GOÜ'lerin aynı süreci izlemeleri gerektiğini müdafaa etmiştir. Bu ise yatırımların kaynağı olarak kabul edilen iç ve dış tasarrufların artırılmasını gerektirmekteydi. Tasarrufların büyümede en önemli rol oynadığını düşünen Rostow'un (1938: 136-158) yanı sıra Harrod-Domar (1939: 14-33) modelinde, büyümenin tasarruf oranının artırılması vasıtasıyla gerçekleşeceği savunulmaktadır. Fakat bu modelde üretim fonksiyonu varsayımı yapılmış ve denge "bıçak sırtı" denilen tesadüfi bir yerde kurgulanmaktadır.

Keynesyen teoride yatırım düzeyi neoklasik modelde olan geri dönüşüm oranı ve ya ardışık artışlarla oluşan getiriler faiz oranları vd. faktörlere bağlıdır. Fakat Keynes, sadece gelir düzeyini tasarrufun (ve tüketim) tayin edici unsuru olarak ele alırken, neoklasik terorde hem gelir hem de faiz oranı, özellikle ikincisi tasarrufun (tüketimin) belirleyicisi olarak vurgulanmıştır (Baldwin, 1972: 45). Bundan başka Keynes'in yaklaşımı kısa dönemli eksik istihdamı gidermeye yönelik olurken, uzun dönemli büyümeye yönelik bir analizden

bahsedilmemiştir. Bu açık daha sonralar Harrod (1939) ve Domar (1946) tarafından geliştirilen büyüme teorileri ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu teoride ekonominin üretim kapasitesinin artırılmasından ziyade, tam istihdam seviyesinde üretim yapması için gerekli tasarruf ve yatırım dengesi sorgulanmaktadır Harrod-Domar modeli Keynezyen teoriyi geliştirmiş ve yatırımların sadece talep ve gelir etkisi yaratmanın ötesinde, kapasite artırıcı etkisi üzerinde de durmuştur.

Harrod-Domar sonrası Neo-klasik büyüme teorisi öne çıkmıştır. Bu model temel olarak Solow'un çalışmasına dayanmaktadır. Solow (1957: 312-320) Harrod'un görüşlerine karşı çıkarak neoklasik teorinin dinamik sürümünü öne sürmüştür. Solow, görece fiyatlardaki değişikliklerin ve faktör ikamesinin ekonomiyi tam istihdam istikrarlı büyüme sürecine yönlteceğini savunmaktaydı. Üretim faktörleri için ölçüğe göre azalan ve üretim fonksiyonu için ise sabit getirili üretim teknolojisi, nüfus artış hızının ve teknolojik gelişmenin dışsal olarak modele katılması, beşeri sermayedeki üretkenlik değişmelerinin dikkate alınmaması, devletin ekonomiye minimum müdahalesi, kapalı ekonomi gibi varsayımlar yapılmaktadır. Kişi başına gelir artışı ve büyümeyi sağlayan temel unsurun tasarruf oranı değil, dışsal olan teknolojik gelişme olduğu belirtilmektedir. Böylece ülke ekonomilerinin birbirine yakınsayacağı (convergence) yaklaşımı ireli sürülmektedir. Teknolojik gelişme, sermayenin marjinal ürünündeki azalmayı ortadan kaldıracaktır ve uzun dönemde ülkeler, teknolojik gelişme oranında kişi başına büyüme gösterirler (Jones, 2007: 40). Barro' ya (1998: 3) göre teknolojik gelişmelerin olmadığı bir durumda kişi başına büyümenin duracaktır. Bu durum, Malthus ve Ricardo'nun kullandığı sermayenin azalan getirisi kavramını andırmaktadır. Yani, birçok ülke için pozitif kişi başına büyüme oranları uzun bir süre devam edebilir, fakat bu büyüme oranlarında gerilemeye doğru net bir eğilim olacaktır. Ancak 1980'li yıllarda tüm ülkeleri kapsayan yakınsama sürecinin gerçekleşmeyeceği malum oldu ve bu süreç içsel büyüme modelleri için zemin hazırladı. Büyümenin, neoklasik düşüncenin öne sürdüğü gibi dıştan kaynaklanan güçler vasıtasıyla değil, iktisadi sistemin içsel faktörleri sonucunda meydana geldiği belirlendi.

1.3.4. Yeni Büyüme Teorileri

Klasik büyüme teorisi neoklasik büyüme teorileri ile beraber uzun dönemde iktisadi büyüme kaynaklarının açıklanmasında yetersiz kalmıştır. Klasik büyüme teorisinde, uzun

dönem boyunca büyüme ilgili hususlar yer almamaktadır. Halbuki üretim faktörlerinin uzun dönem denge seviyesini içeren dinamik süreç büyümenin geleceği açısından önemlidir. Neo-klasik teoride, dışsal şokların ve teknolojik değişimin olmadığı durumda, tüm ekonomiler sıfır büyümeye doğru yakınsamaktadır. Bundan dolayı; milli gelir artışı, teknolojik değişim ve ekonominin kısa dönem denge durumundan uzun dönem denge durumuna yaklaşmasıyla sonuçlanan, geçici bir durum olarak düşünülmektedir. Aynı zamanda GOÜ'lerin düşük sermaye-emek oranları yatırımlarda yüksek derecede geri dönüşüm oranları vaat etmektedir. Ancak küreselleşmeye, ticaret ve iç piyasaların serbestleşmesine geçiş sürecinde yabancı sermaye çekmede başarısızlık, büyüme oranlarında yaşanan düşüş, yeni teorilerin ortaya çıkmasına ivme kazandırdı ve dışsal olarak kabuk edilen faktörler içselleştirilerek teorik bir çerçeve oluşturuldu. Neo-klasik büyüme teorilerinin aksine, burada milli gelir artışı, uzun dönem dengenin doğal sonucuna dayanmaktadır, ülkeler arasındaki farklı büyüme oranları ve gözlenen büyümenin büyük bir kısmı açıklanmaktadır (Todaro, and Smith, 2011: 150).

1970'lerin ortalarında yeni büyüme teorilerini neo-klasik büyüme teorileri ile karşılaştırıldığında büyüme sorunlarının çözümünde daha uygun olduğu görülmüştür, çünkü uzun dönemde büyümenin ne şekilde sağlanmasının gerekliliği yeni büyüme teorilerinin odağında yer almıştır (Aghion, and Howitt, 1998: 151).

Önceki teoriler, verimlilikteki artış oranını olduğu gibi alır, fakat verimlilikteki gelişmelerin bazen hızlı bazen de yavaş olduğu konusunda açıklama yapmaz. Geleneksel analiz, özellikle Solow modeli; teknolojik değişim, nüfusun büyüme oranını içselleştirecek ve verimlilik değişikliğini açıklayacak şekilde genişletilmiştir ve iki temel kısımda incelenen yeni büyüme teorileri ortaya çıkmıştır. Birincisi; beşeri sermaye, bilgi, bireysel eğitimin rolü öne çıkmıştır. Büyüme ve beşeri sermaye arasında karşılıklı ilişki sağlanmaktadır. Bir taraftan gelişmiş ekonomiler doğru beslenme, okullaşma, işyerinde eğitim gibi yollarla "insanlara yatırımı" olası hale getirmektedir. Diğer taraftan, sağlıklı ve yüksek becerili işgücü gelişmiş yaşam standartlarına yol açacak kadar verimlidir. Yeni büyüme teorilerinde Solow modeline beşeri sermaye formasyonu eklenmiş ve iktisadi büyüme sürecine etkileri incelenmiştir. İkinci kısımda ise, verimlilik artışının kaynağı olarak özel sektör tarafından geliştirilen teknolojik yeniliklerin önemine vurgu yapmaktadır (Abel, and Bernanke, 1998: 207).

Bu teorilerin temeli Romer ve Lucas'ın çalışmalarına dayanmaktadır. Lucas (1988: 3-42), işgücünün eğitim düzeyi ile ilişkilendirilen beşeri sermayedeki artışların bireyin verimliliğinden ziyade, dışsal etkiler nedeniyle diğer üretim faktörlerinin de verimliliğini artıracaklarını belirtmiştir. Beşeri sermaye ile beraber fiziksel sermayenin de önemine vurgu yapan Lucas, her iki faktörün büyüme sürecinde rolünü değerlendirmiştir. Ayrıca eğitimin yarattığı olumlu dışsallıklar nedeniyle azalan verimler kanununun işlemediği saptanmıştır.

Romer'e (1990: 251-286) göre, teknolojik gelişme büyümenin merkezi konumundadır ve bu alana yapılan yatırımlar büyümeyi hızlandıracaktır. Romer'in kullandığı yaparak öğrenme (learning by doing) ve bilginin yayılması (knowledge spillover) argümanına göre, firmaların yaptıkları yatırımlar sadece sermaye stokunu değil, bilgi stokunu da arttırır. Bu yolla ekonomiye sağlanan katkı firma özelindeki kazanımlardan daha fazla olacaktır. Mal farklılaştırılması ve serbest ticaret yalnız gelir ve servet etkisi değil, aynı zamanda büyüme etkisi yaratır. Nüfusun değil, beşeri sermayenin ölçü olarak alındığı piyasa genişledikçe, teknoloji yatırımlar ve büyüme artar.

Yeni büyüme teorileri geleneksel teorilere karşı çıkmamaktadır. Aksine, bu teoriler büyümenin nihai kaynaklarını geniş şekilde ele almaktadır. Teknolojik değişimi bir süreç olarak modele dahil etmek, teknolojiyi dışsal olarak ele almaktan daha mantıklıdır. Bu yaklaşımın iki ikna edici iddiası vardır; yenilik kendiliğinden oluşan bir olgu değil, Bunun yerine yenilikler; çalışma sürecinde oluşan üretim sorunlarını çözme, tecrübe ile öğrenme, bir şeylerin yeni ve daha iyi yollarını bulma, kar sağlayan yeni pazarlara açılma ve bazen insanların ilgi duyduğu işlerde kendilerini geliştirme gibi durumlarda ortaya çıkan, insanlar tarafından oluşturulan, geliştirilen bir olgudur ve sosyal bir sürecin sonucudur. İktisadi büyüme teknoloji ve ekonomik yaşam arasındaki çift yönlü etkileşimi içermektedir (Froyen, 2009: 417-418).

İçsel büyüme teorileri fiziki ve beşeri sermayedeki farklı büyüme fırsatlarına vurgu yapmaktadır. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlardaki artışlar, azalan marjinal getiri yerine artan getiriler büyümeyi arttırmakta ve yüksek tasarruf oranları ile yüksek denge büyüme oranlarını birbirine bağlayan anahtar rolü oynamaktadır (Dornbusch, et.al., 2008: 79).

Acar'a (2002: 129) göre içsel büyüme teorileri çerçevesinde, dış ticaretin etkileri aşağıdaki gibi olacaktır:

i. **Fazlalık etkisi;** bilgi alışverişi sonucunda ortaya çıkan yeniliklerin birden fazla ülkede üretilmesi için kaynak ayrılmasına gerek kalmayacaktır.

ii. **Teknoloji etkisi;** dış ticaret sonucunda her kesim teknolojiye erişebilir olması verimliliği arttıracaktır.

iii. **Dağılım etkisi;** serbest ticaret, mal ve hizmet üretimi ile beşeri sermaye çalışmaları arasındaki dağılımı yeniden şekillendirir.

Grossman ve Helpman (1991: 144) dinamik karşılaştırmalı üstünlükleri dikkate alarak, farklılaştırılmış ürün tasarımlarının sayısı ve beşeri sermaye harcamalarının, ülkelerin ticaret yapısını belirlediğini öne sürmüştür. Bu konuda yenilikçi geleneksel mal ile farklılaştırılmış mal üreten 2 ülke arasındaki dış ticareten bahsetmiştir. Beşeri sermayesi nispeten bol olan ülke daha fazla araştırma ve geliştirme harcaması yapmakta ve yenilik üretmektedir. Bunun sonucunda daha hızlı büyümektedir. Fakat büyüme oranlarında farklılık olsa da, uluslararası ticaret yoluyla her iki ülkenin yeniliklere ulaşma olanağına sahip olması, refah düzeylerinin de artmasını olanaklı kılmaktadır. Dış ticarete açılma sayesinde yabancı piyasa ve iş adamları ile yapılan sözleşmeleri teşvik ederek ortaya çıkan taşmalardan yararlanılmakta; diğer taraftan, yerel araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin de teşvik edilmesi sağlanmaktadır (Grossmann, and Helpman, 2003: 196)

Lucas'a (1988: 3-42) göre dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi 3 yolla gerçekleşmektedir:

i. Mal ve hizmet ticareti sonucunda bilginin yayılmasıyla ortaya çıkan pozitif dışsallık verimliliği artırır.

ii. Ticaret yapan ülkelerin belirli sektörde uzmanlaşmaları büyümeyi olumlu etkilemektedir. Beşeri sermayenin görece düşük olduğu sektörlerde uzmanlaşma ise rekabete ve büyümeye olumsuz katkı yapmaktadır.

iii. Yerel piyasaların geniş olduğu ekonomilerde, ticaretin de gerçekleşmesiyle yaranan ölçek ekonomileri büyüme oranını hızlandıracaktır.

1.4. Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi

Dış ticaret bir ülke ekonomisinin büyüme düzeyine etki edebilmektedir. Kaynakların etkin kullanılmasıyla ihracatta sağlanan artış üretimde genişlemeyi ve işsizlik oranında azalmayı sağlayacaktır. Dış ticaret, diğer ülkelerden sermaye malları satın alınmasına imkan yaratmakta ve ülkeyi teknolojik gelişmelerle temin ederek katkıda bulunmaktadır. İktisadi büyümenin ise ülkenin ticarete konu olan ürünleri üzerinde etkisi vardır (Husted, and Melvin, 1995: 274).

Uluslararası iktisadi ilişkiler, mal-hizmet ticaretinin yanı sıra faktör hareketlerini de içermekte ve ülke içinde yürütülen ekonomik faaliyetler büyük ölçüde etkilenmektedir. Örneğin, ihracat ve ithalatın artışı (azalışı), hem toplam talep ile denge gelir düzeyini hem de istihdam ve fiyatları etkiler. Aynı şekilde ülke içindeki gelişmeler de dış dünyayı etkiler (Yıldırım, vd., 2014: 172).

Bir ülkenin büyüme hızını artırabilmesi; ticarete ihracatın (ihracata dayalı büyüme hipotezi) ve ya ithalatın (ithalat liderliğinde büyüme hipotezi) yükselmesi, doğrudan yabancı yatırımların etkin şekilde ülkeye çekilmesi (doğrudan yabancı yatırımlara dayalı büyüme hipotezi) yoluyla gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir. İhracata dayalı büyüme hipotezine göre, imalat mallarındaki ihracat artışı ilişkili dışsallıklar ve yayılma etkisiyle büyümeye yol açmaktadır. Fakat son içsel büyüme teorileri iktisadi büyümenin; firmalara ara mallar, teknoloji, bilgi erişimi sağlayan ithal mal ve hizmetler vasıtasıyla da harekete geçirilebileceğini savunmaktadırlar (Gossel, and Biekpe, 2014: 816).

Dışa açık ekonomi anlayışına geçiş, piyasa ekonomisinin kurumlarının oluşmaya başlaması, toplumda ve üst yapı kurumlarında dünyadaki gelişmelere paralel bir değişimi beraberinde getirmektedir. Dışa açık büyüme sürecinde gerçekleşen aşamalı gelişmeler aşağıdakilerdir (Çelebi, 1991: 260):

i. Birinci aşamada, dış finansman imkânlarının yeterince mevcut olmaması nedeniyle ortaya çıkan *döviz darboğazı*; ekonomideki makro dengelerin yeniden düzenlemesiyle aşılmaktadır.

ii. İkinci aşamada, döviz gelirlerine süreklilik kazandıracak politikalar gündeme gelmektedir. Dış pazarlarda, ihracat teşvikleri ve kur politikası ile rekabet avantajı kazanılmaya çalışılmaktadır.

iii. Üçüncü aşamada, sanayide yeniden yapılanmayı sağlayacak politika araçları uygulanmaya konmaktadır. Bu politikaların temel amacı, mevcut sanayilere yeni yatırımların yapılması, teknoloji düzeyinin yükseltilmesi ve uluslararası düzeyde rekabet edilecek yapının oluşturulmasıdır.

Dışa açıklığın büyüme üzerinde faydaları vardır. Teknolojik gelişim, iç ve dış rekabetin yükselmesi gibi faydalar içsel büyüme teorileri tarafından açıklanmaktadır (Sakyi, vd., 2015: 862). Serbest ticaret ülkelerin küresel değer zincirine doğru yönelmelerine, çeşitliliğe ve dışsal şoklara karşı esnek olmalarına olanak sağlamaktadır. Ticaretin kısıtlanması girdi maliyetlerinin artması, iş fırsatlarının sınırlandırılması gibi sonuçlar doğurabilir. Bu, aynı zamanda tüketici seçimlerinin sınırlandırılmasına, tüketici refahı üzerinde olumsuz etkiye yol açabilir. Ticaret, doğrudan yabancı yatırım akımları, teknoloji ve bilgi edinme ülkelere genel verimlilik artışları sağlamışlardır (Karam, and Zaki, 2015: 22). Genel olarak dışa açıklığın büyüme sürecine sağlayacağı yararları aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz:

i. Ölçek ekonomilerinden yararlanma. Klasik teoride, ölçeğe göre sabit getiri ve tam rekabet varsayımları altında ülkeler, aralarındaki karşılaştırılmalı üstünlüklere dayanarak dış ticarete yönelmektedirler. Yeni ticaret teorileri dış ticareti ölçeğe göre artan getiri ve eksik rekabet piyasa koşullarında, karşılaştırılmalı üstünlüklere ek olarak; ölçek ekonomileri, teknoloji ve ürün farklılaşması ile açıklamaktadırlar (Karluk, 2003: 91).

Firma sayısının artmasıyla üretim maliyetleri artmakta ve ölçek ekonomisinden yararlanma avantajı azalmaktadır. Bu noktada uluslararası ticaret piyasaları genişleterek daha etkin firmaların ölçek ekonomisinden yararlanmasını sağlamaktadır. Ayrıca rekabet sonucu fiyatlar düşmektedir. Sonuç olarak tüketici refahı artmakta ve azalan firmalar kar elde etmektedir (Bayraktutan, 2003: 183). Ölçek ekonomileri yoluyla üretim daha etkin şekilde gerçekleştirilerek sınırlı ürün yelpazesinde uzmanlaşmakta ve tüm mal çeşitlerinin tüketim olanağı temin edilerek ticaret yürütülmektedir (Deviren, 2004).

ii. İktisadi dinamizmin artması. Dışa açıklık ülkeler arasındaki etkileşimi arttırarak farklı ülkelerdeki tüketici davranışları, ihtiyaçları, tüketim ürünleri konularında bilgi alış-verişini sağlar. Böylece, yeni ihtiyaçlar ortaya çıkarak iktisadi yapıda değişiklikler oluşmaktadır (Seyidoğlu, 1996: 104).

iii. Rekabet avantajı: Ülkelerin olumlu büyüme performansları için küresel boyutta rekabet edebilmeleri gerekmektedir. Bu ise, etkin kapasite kullanımına ve bunun sürdürülebilirliğine bağlıdır. Dışa açıklık bir ülke ve firmalarını, diğer ülke ve firmalar ile karşı karşıya getirerek verimliliği hızlandırır. Bunun sebebi, serbest ticaretin geçerli olduğu durumda kaynakları etkin kullanmak zorunda olmalarıdır (Türker, 2007: 87).

iv. Teknoloji gelişimi. Teknolojideki gelişmelerin uzun dönem büyüme üzerinde etkisinin olduğunu uzun zaman önce ortaya konulmuştur. Ayrıca, teknoloji farklılığının ülkeler arasındaki toplam faktör verimliliği farklılıklarının belirlenmesinde önemli rolü olduğu tespit edilmiştir. Bazı firmalar yeni teknolojiler üretmeyi sürdürürken, çoğu sadece taklitle meşgul olmuş ve ya mevcut üretim tekniklerini yerel koşullara uyarlamakla ilgilenmiştir. Yabancı ortaklıklar, müşteriler, tedarikçilerin teknolojinin benimsenmesi açısından önemli rolü vardır (Almeida, and Fernandes, 2007: 701-702). Teknolojinin uluslararası transferi ticaret yoluyla gerçekleşmektedir ve ithalatçılar yurtiçinde mevcut olmayan ithal girdi ve sermaye mallarını üretim süreçlerine dahil ederek kendi teknolojilerini geliştirebilmektedirler. İthalat yoluyla yeni bir bilgi ortaya çıktığı durumda, ithalatçılar diğer yerli üreticilere göre daha yenilikçi duruma gele bilmektedirler. Benzer şekilde ihracatçılar da, daha bilgili yabancı alıcılarla etkileşim yoluyla yeni teknolojiler ve ürünler hakkında bilgi edinebilmektedirler. Ayrıca onlar daha rekabetçi pazarlara maruz kalarak teknolojiyi daha sıkı aralıklarla geliştirmek zorunda kalmaktadırlar (Caselli, and Coleman, 2001: 331).

İhracat beşeri sermaye birikimini arttırarak büyümeye olumlu katkı yapa bilmektedir ve bunu sağlamak için çok sayıda kanallar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, dış ticaretin teknoloji transferini kolaylaştırması ve vasıflı işgücünün yeteneklerini arttırarak beşeri sermaye yatırımlarını teşvik edebilmesidir. İkincisi, ihracat yaparak öğrenmeyi de sağlamaktadır. Üçüncüsü; ihracat, sermaye ve işgücünün üretkenliğini artıran yönetim, pazarlama ve üretimde uzmanlaşma ile beraber teknolojik yayılmayı hızlandırmaktadır (Narayan, and Smyth, 2004: 27).

Ticaret ve büyüme arasındaki ilişki birçok teorik ve ampirik çalışmanın konusu olmuştur. Rekabet ortamında fiyatların düşük seviyeye doğru yönelmesi ve ürün çeşitlendirme yüksek refahın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda uzmanlaşma ve verimlilikten sağlanan kazançlar açık ekonomilerin için avantajlardır ve genellikle ekonomilerin dışa açılmaları makul bir durumdur (Olaifa, et.al., 2013: 44).

Büyüme faktörleri çeşitli ülkeler arasında farklıdır ve büyümenin zamanla ticaret yapısına etkisi olacaktır. Uluslararası ticaret, üretim ve tüketim arasındaki farklılıktan doğmaktadır. Büyüme ise hem üretimi hem de tüketimi etkileyerek, üretim hacmini ve ürün talebini değiştirmekte, dolayısıyla dış ticarete de etki etmektedir (Husted, and Melvin, 1995: 282-283).

Dış ticaretin ülke ekonomisi üzerine etkilerine bakıldığında 4 temel başlık altında toplanabilecek önemli fonksiyonu vardır (Jenicek, and Krepl, 2009: 56):

i. Dönüşüm Fonksiyonu; dış ticaret; iç ekonomik dengeyi yeniden şekillendiren bir etkiye sahiptir.

ii. Büyüme fonksiyonu; dış ticaretin gelişmesi hem üretim artışına sebep olurken, hem de yaşanan rekabet nedeniyle işgücünün daha verimli çalışmasına yol açacak ve bu durum büyümeyi olumlu etkileyecektir.

iii. Ekonomiyi koruma fonksiyonu; yurtiçi üretimde yaşanan düşüş ve ekonominin daraldığı durumlarda, şirketlerin dışa açılması ile üretim ve istihdam kaybının da önüne geçilebilir.

iv. Çoklu etkileşim fonksiyonu; ihracat ile büyüme, büyüme ile milli gelir arasında, milli gelir ile toplam talep ve refah arasında yakın bir ilişki söz konusudur.

Büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi incelediğimizde, ihracat kesiminde yoğun olarak kullanılan faktörün daha yüksek bir oranda artışına dayanan büyüme koşulları altında, ihraç edilebilir malların üretimi, ithal edilebilir malların üretiminden göreceli olarak daha fazla artar ve uluslararası ticaret de GSYH'deki toplam artıştan daha yüksek oranda artar. Bu büyümeye ticaret artırıcı yönlü büyüme (protrade biased growth) denmektedir. Eğer ülkenin ticaret hacmi, gelirdeki büyümeden daha yüksek oranda artıyorsa, o ülkede dış ticaretin önemi artıyor demektir. Dünya ekonomisine ilişkin istatistikler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok ülke için dış ticaretin gelire oranla daha yüksek hızda arttığını

göstermektedir. Genel eğilimin ticareti artırıcı yönlü büyüme doğrultusunda olduğu görülmektedir (Seyidoğlu, 2013: 125). Hong Kong, Singapur ve Lüksemburg gibi bazı ekonomiler dış ticaret hacmi (ithalat ve ihracat toplamının GSYİH'ye oranı) %150'yi aşmaktadır; bu ekonomiler tamamlanmamış ürünleri ithal etmekte, üretim sürecini tamamlayarak değer eklemekte ve sonra ihracatı gerçekleştirmektedir. Doğal olarak GSYİH yalnızca ikinci aşamada oluşmaktadır. Bu ekonomilerin yüksek büyüme performanslarının önemli bir kısmı dış ticaret hacminde artışla ilgilidir (Jones, 2007: 4).

Üretim ve tüketim ticaret artırıcı, ticarete karşıt yönlü (antitrade) veya yansız olabilir. Mal fiyatlarının sabit olduğu koşullarda, ihracat hacmindeki artışın yüksek olduğu durumda, yurtiçi üretim ticaret artırıcı yönlüdür. Aynı koşullarda, ithalat hacminin yüksekliği tüketimin ticaret artırıcı yönlü olduğunu göstermektedir. Ters durumda ticarete karşıt yönlü büyüme söz konusudur. Büyüme sürecinde ticaret hacminin nasıl olacağı üretim ve tüketime etkilerinin net sonucuna bağlıdır. Hem üretim hem de tüketimin ticaret artırıcı yönlü olduğu durumda; ticaret hacmi çıktıdan daha hızlı, ticaret karşıt yönlü ise; ticaret hacmi çıktıdan daha az artacaktır. Hem üretim, hem de tüketimin yansız olduğu, tatbikat olasılığının düşük olduğu durumda ticaret hacmi çıktı düzeyi ile aynı oranda artmaktadır (Salvatore, 2004: 209).

Bazı durumlarda büyüme, ülkenin dış ticaret hadlerini bozarak refahın azalmasına yol açabilir. Yoksullaştırıcı büyüme (immiserizing growth) denilen bu durumun gerçekleşmesi aşağıdaki koşullara bağlıdır (Pugel, and Lindert, 2000: 89-90).

i. Büyüme ile artan ihracat hacminin dünya fiyatlarını etkileyecek kadar yüksek olması gerekmektedir.

ii. Dış talebin fiyat esnekliği düşük olmalıdır, böylece, ihracat arzındaki artış, ihracata konu olan ürünün uluslararası fiyatında önemli düşüşe yol açmaktadır.

iii. Büyüme öncesi, ticaret hacmi yükselmelidir. Ticaret hadlerindeki yükselişten kaynaklanan refah kaybı, üretim artışının sağladığı refah düzeyinden daha yüksek olmaktadır.

Yoksullaştırıcı büyüme sonucunda ihraç edilebilir mal üretimi artmış, ithal edilebilir mal üretimi azalmışsa, faktör arzındaki artış tekrar ihracat sektörüne yöneleceğinden

büyümeye olumlu katkıda bulunmayacaktır. İç tüketimin de ememediği mal miktarının dünya pazarında artması, malların dünya fiyatını azaltarak ticaret hadlerini düşürür. Ülke böyle bir durumla karşılaşmamak için uygun bir vergi politikası ile refah kaybının ortaya çıkmasına engel olabilir. Mesela, büyük ölçüde ihracat yaparak ticaret hadlerinin ülke aleyhine dönmemesi için ihraç malı üzerine vergi koyula bilir. Aynı amaçla miktar kısıtlamaları da uygulanabilir (Karluk, 2003:141).

1.5. Dış Ticaret ve Büyüme Stratejileri

İktisadi büyüme yolunda yoksulluk kısır döngüsünü kırmak, işsizliği azaltmak, gelir dağılımını iyileştirmek, ölçek ekonomileri elde etmek, fiziki ve beşeri sermaye stoklarını artırmak ve teknolojik yeniliklere ulaşmak için ülke niteliklerine uygun olabilecek yapıda politikalar oluşturulmuştur. Büyüme kendiliğinden ivme kazanarak gerçekleşmemektedir. Ülke refahını yükseltecek hedefler doğru stratejik temele oturtulduğunda başarı sağlanabilmektedir. Bunun için etkin büyüme stratejisine sahip olmak gerekmektedir (Türkoğlu, 2003: 281).

II Dünya Savaşı sonrası GOÜ'lerde yaşanan büyüme sorunları strateji geliştirme gerekliliği oluşturmuştur. İç pazara yönelik büyümeyi ve dışa dönüklüğü, dünya pazarlarıyla bütünleşmeyi esas alan stratejiler geliştirilmiştir. Bu stratejiler ülkeleri referans olarak almakta ve ilgili gözlemlere dayanmaktadır. Azgelişmişlik, yeterli sanayi alanlarının olmaması; sanayileşme ise büyüme ve kişi başına GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla) artışıyla özdeş sayılmıştır. Sonuç olarak büyümenin genel yaşam standartlarını yükseltmesi beklenmiştir (Başkaya, 2000: 99-100).

Büyümenin ilk aşamalarında sanayileşme çabaları daha çok, mevcut iç pazarlarda yerli endüstrilerin kurulması şeklinde kendini göstermiştir. Diğer bir deyişle, ilk sanayileşme hamleleri, genellikle ithal ikamesine dayanmakta, iç pazarın genişlemesine yönelik olmaktadır. Ancak üretimde etkinliğin sağlanmamasıyla daha sonra alternatif politikalara, yani ihracata dayalı büyüme stratejilerine yönelim olmuştur. Çünkü ithal ikamesinin kolay aşaması geçtikten sonra ithalatın yerli üretimle ikamesinin sürdürülmesi, iç pazar yetersizliği, ölçek ekonomisinin sağlanmaması ve görece olarak sermaye yoğun üretim nedeniyle maliyetler artmıştır. Sonuç olarak ithal ikamesi yoluyla tasarruf edilen dövizin iç

kaynak maliyeti, ihracat yoluyla kazanılan dövizin iç kaynak maliyetini aşar ve bu fark zamanla artar (Balassa, 1978: 182).

1980'lere kadar nispeten dışa kapalı ithal ikameci politikalar uygulanırken, 1980'den itibaren dışa açıklık GÜ'lerde öne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan her hangi birisinin mutlak manada diğerinden üstün tarafı bulunmamaktadır. Fakat küreselleşme sürecinde sınırların kapatılması ve kontrol uygulama imkanları sınırlıdır. Bundan dolayı, dışa açık stratejinin benimsenmesiyle, avantajlarından yararlanmaya, eksi yönleri ise minimize edilmeye çalışılmaktadır (Karagül, 2002: 20).

1.5.1. İthal İkameci Büyüme Stratejileri

20. yüzyıla kadar ülkelerarası ticaret büyümenin belirleyicisi görevini üstlenmekteydi. GÜ'lerin büyüme oranlarında yaşanan düşüş dışa kapalı politikaların önemini artırdı. 1950'li yıllarda Prebisch, Myrdal ve Nurkse tarafından büyümenin ithal ikameci stratejileri öne çıkarıldı. II Dünya Savaşı sonrası eski sömürgelerin bağımsızlık kazanmaya başlamasıyla bu politikalar teorik çerçeveye oturtuldu (Greenway, 1988: 28).

Genel olarak, ithal ikameci politikaların özellikleri aşağıdakilerdir (Kepenek, ve Yentürk, 2000: 362):

i. İç pazarın dış rekabete karşı korunması. Birçok ülkelerde bu politikaların uygulandığı dönem boyunca görülen mutlak korumacılıktır ve yerli üretimin iç talebi karşılaması durumunda ilgili sınıai ürünün ithalinin, kalite ve fiyat farkına bakılmaksızın, tümüyle yasaklanmasıdır. Bazı ürünlerde ise kota ve gümrük vergileri gibi araçlarla tercih edilen korumacılık söz konusudur.

ii. Sanayi yatırımlarının özendirilmesi. Yatırım ve vergi indirimi gibi teşvik vasıtaları ile yatırımlar özendirilmekte ve üretim maliyetinin düşürülmesi ile kar olanaklarının sağlanması amaçlanmaktadır.

iii. Gelir ve ücret politikaları ile iç talebi güçlendirme. İthal ikameci politikaların uygulandığı dönem boyunca reel ücretlerin yüksek tutularak satın alma gücünün artırılmasına çalışılmıştır.

iv. Aşırı değerli kur politikası. Bu politikayla yurtiçinde üretilmeyen ve ithalatı kısıtlamalara, gümrük vergilerine tabi tutulmayan yatırım malı ve ara malların yerli sanayiye ucuza sağlanması için uygun ortam sağlanmıştır.

İthal ikameci politikalara kadar, uluslararası ticaretin tüm tarafların refahını artıracığı ve yarar sağlayacağı görüşü hakim olmaktaydı. Uzun dönemde ticaret hadlerinin ticarete konu olan mallar lehine döneceği ve fiyatların yükselmesi beklenmekteydi. Fakat ticaret hadlerindeki değişiklik ülkeleri olumsuz etkilemiştir. Teknolojik gelişmeyle beraber, tarım ürünlerinin sanayi ürünleri karşısında değer kaybı, biyoteknolojiler sayesinde eskiden GOÜ'den ithal edilen birçok ürünün üretilmesi sonucunda temel mal fiyatlarında düşüş meydana gelmiştir. Büyümenin önkoşulunun dünya pazarıyla bütünleşmekten değil, bağımlılık ilişkilerinin aşılmasından geçtiği düşünülmüş, büyüme oranlarındaki düşüşün asıl nedeni olarak dışa bağımlılık görülmüştür. Sanayileşme sonucu verimlilik artışının yükseleceğini ve büyüme sürecinde itici güç olacağını öne süren ithal ikameci stratejiye göre, daha önce ithal edilen malların ülke içinde üretilmesi amaç edinmiştir. Ayrıca daha önce sanayileşmiş ülkeler de bu stratejiyi tercih etmiştir (Başkaya, 2000: 101-103).

GOÜ'lerde üretim emeğe dayalı, üretilen malların fiyatı sınai mal fiyatlarına göre düşük olduğu için bu malların üretiminden elde edilen gelirler yüksek teknolojiye dayanan ithalat yapmak için yeterli kalmamaktadır. Neoklasik iktisadın serbest piyasa ekonomisi ve serbest dış ticareti öne çıkaran yaklaşımına karşın, içe dönük büyüme stratejisinde pahalı ithalat yerine yurtiçi üretimi önerilmiştir. Yerli üreticilerin korunması ise; ithalat yasakları, kotalar, gümrük vergileri, döviz kontrolleri, GÜ'ler tarafından kullanılan görünmez engeller gibi koruma araçları ile gerçekleştirilmektedir. Böylece klasik kuramın aksine, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunmayan sektörlerde de üretim yapılabileceği belirtmiştir. İthal ikameci yaklaşımın diğer bir özelliği ise yoğun devlet müdahalesinin savunulmasıdır. Bunun nedeni, yerli üreticilerin uluslararası alanda rekabete maruz kalması, dışsal ekonomilerin gerekliliği, sermaye yetersizliği nedeniyle özel sektör yatırımlarının beklenen düzeyde olmayışı ve bu sektörün kar odaklı olması, devletin ise karlı olmayan ve uzun vadede karlı faaliyetlere yönelmesi olarak belirtilmektedir (Somuncuoğlu, 2001: 30).

İki aşamalı ithal ikameci stratejiye göre, ilk aşamada emek yoğun, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ve ileri teknoloji gerektirmeyen basit, dayanıklı olmayan tüketim

malları ikame edilmeli ve üretimi desteklenmelidir. Böylece, yurtiçi üretim tüketimden daha hızlı artacak, bu artış tüketimi de artırarak ithalatı ikame edecektir. İkinci aşamada ithal ikamesinin başlayacak ve bu evrede teknoloji gerektiren malların üretimi gerçekleştirilecektir.

İthal ikameci politikalar kendi içinde çelişkilidir. Temel çelişkilerinden biri ithal ikamesinin başarısının, temel mallar ihracatından sağlanan dövize bağımlı olmasıdır. İkinci aşama sonrası ileri teknolojiye dayanan malların üretimi için finansman ve ithal makineler gerekecektir, böylece süreç tıkanabilmektedir. Gereken döviz, azalma eğiliminde olan ihracat gelirinden sağlandığı için dış borçlar arta bilmektedir (Başkaya, 2000: 104).

Bu politikayla oluşan imalat sanayilerin önemli sorunlar; mutlak koruma ve iç rekabet eksikliği nedeniyle verimsiz ve yüksek fiyatlı üretim gerçekleşmiştir. Koruma yaklaşımını, sanayileşme stratejisi olarak uygulayan ülkeler, örneğin eski sosyalist blok ekonomileri, bir süre sonra yükselen maliyetlerin yükü altında kalkamaz hale gelmişlerdir. Üretimin sürekli olarak satın alma gücünün yükseltildiği iç pazara yönelik olacağına dair beklentiler kalite artırma çabalarını eksik bırakmıştır. Bundan başka bir çok ülkede üretim birimleri optimum ölçeğe ulaşmamış ve teknoloji yoğun yatırımlar pahalı kabul edilerek emek yoğun yatırımlar öncelikli olmuştur. Daha önce ithal edilen ürünleri yurtiçinde üreterek döviz talebini azaltmayı öngören ithal ikameci uygulamalar sonucunda birçok ülkede dayanıksız tüketim malları dışında ithalatın giderek arttığı görülmüştür (Kepenek, ve Yentürk, 2000: 363; Sönmez, 2001: 174). Ayrıca, sanayileşebilmek amacıyla, yerli sanayilerin büyük ölçüde teşvik edilmesi sermaye yoğunluğu ve nispeten düşük emek kullanımına neden olmuştur (Salvatore, 2004: 328).

1.5.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejileri

İhracatın öncüllük ettiği dışa-açık politikalarının büyüme üzerinde olumlu etki yaptığı yönündeki görüş, temelde Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisinden" kaynaklanmaktadır. Bu teoriye göre (1817), dış ticarete katılan ülkelerin karşılıklı yarar sağlayacakları, kıt kaynakların ihtisaslaşma ve işbölümü esaslarına göre yeryüzünde daha etkin dağılacağı ve sonuçta tüm dünyanın refahında bir artış meydana geleceği öngörülmektedir. İktisadi büyümenin harcamalar yönü ile incelenmesinde toplam talebi

oluşturan kalemlerden biri olan ihracat büyüme sürecinde rol üstlenmektedir. Keynesyen teoriye (1936) göre, atıl kapasitenin ve işsizliğin bulunduğu bir açık ekonomide ihracat artışından kaynaklanan harcama artışları milli geliri arttıracak ve reel üretim artacaktır. Ekonomide işsizliğin ve atıl kapasitenin yaygın olduğu bir durumda ihracat artışından kaynaklanan talep artışı, ekonominin tam kapasite ile kullanımını ve tam istihdamı sağlarken, büyümeyi de beraberinde getirmektedir (İstanbul Ticaret Odası [İTO], 2002: 13-14).

İhracat sektörü ile ekonomik büyüme süreci arasında 3 ayrı ilişkinin olduğu öngörülebilir: birincisi, ihracat ekonominin “lokomotif” (leading) sektörü olabilir, diğer bir deyişle, ekonominin geri kalanında büyüme için ihracatın teşviki sağlanabilir; veya ihracat, gelişmenin iç pazara odaklanması ve ithalat talebinin ithalat kapasitesini aştığı durumda “gerileyen” (lagging) sektör olabilir; son olarak büyüme, ithalat artışına karşılık ödeme yapmak için yeterli olan ihracat arzında genişlemeye yol açabilir. İhracatın ekonominin lokomotif olduğu duruma 19. Yüzyıl Birleşik Krallık’daki büyüme durumu klasik örnek olarak gösterilebilir. Diğer bir örnek olarak, Japonya’da sanayileşmenin başlangıcında ağırlıklı olarak ihracatın genişlemesi görülmüştür (Maizels, 1970: 37).

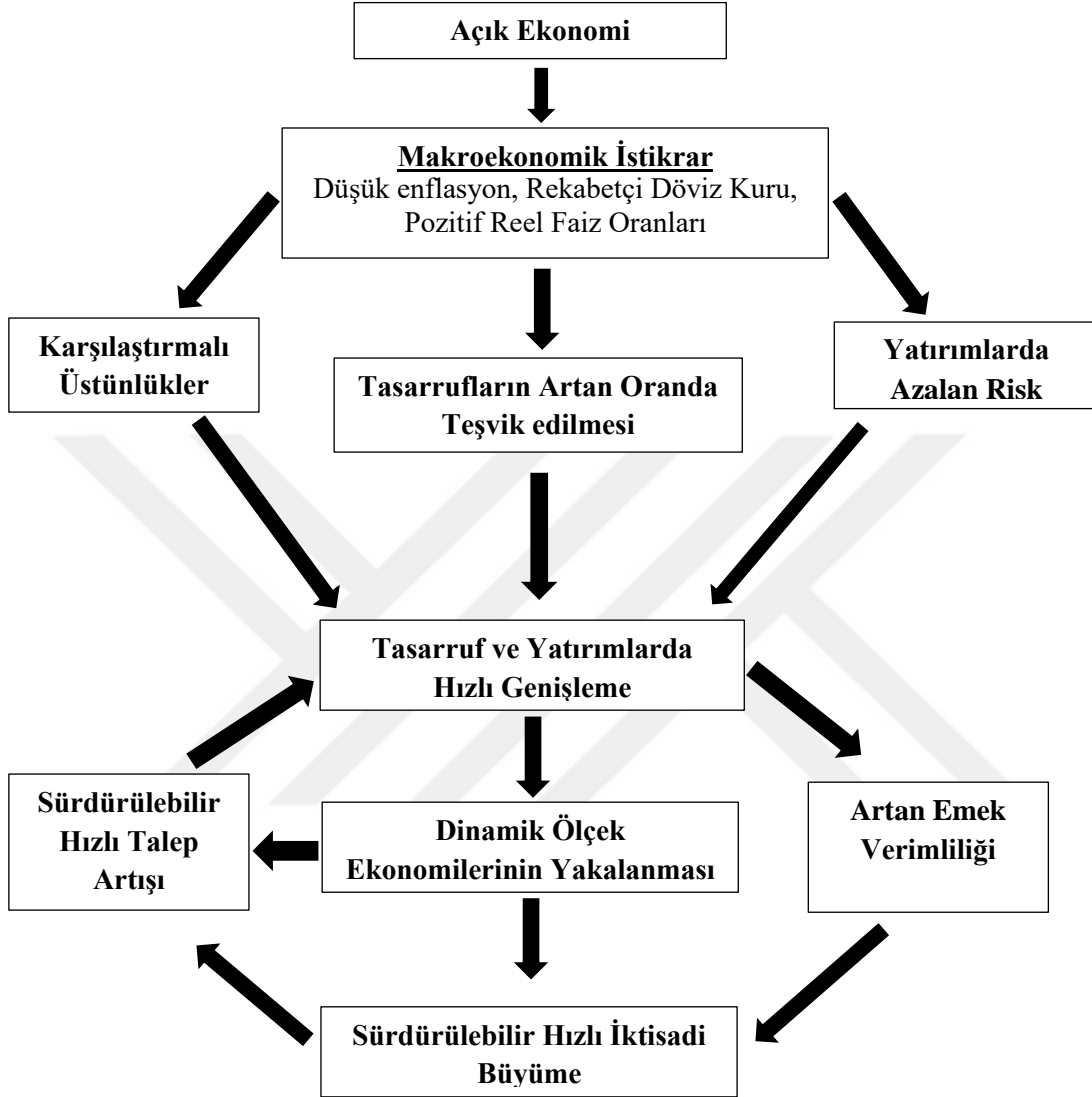
Dışa açık büyüme hem dünya genelinde üretim ve ihracat hacmini hem de ülkenin sanayi ürünlerinin payını arttırmaktadır, yani bununla tarımın payı azalmaktadır. İhracat artışı sonucu oluşan talep imalat sanayinin büyümesini, aynı zamanda sağlanan gelişmeler de daha fazla ihracat artışı için potansiyel sağlamaktadır. Yani karşılıklı etkileşim söz konusudur (Chow, 1987: 56; Demir, 1994: 46). Dışa açılma sonuç olarak karşılaştırmalı üstünlükler nedeniyle uzmanlaşma ve kaynakların yeniden dağılımı, pazarların ölçek ekonomilerden yararlanması, kapasite kullanımının genişlemesi, teknolojik değişim ve verimlilik artışındaki gelişmelerle iktisadi büyümeye ivme kazandırmaktadır (Ram, 1987: 51). Yapılan çalışmalarda teknolojik değişim ve verimlilik artışı üzerinde daha çok durulmuştur. Ticaret yoluyla ortaya çıkan yeni teknikler üretim sürecini geliştirerek iktisadi büyümeye olumlu katkıda bulunmaktadır (McNab, and Moore, 2006: 240). İhracat artışı diğer sektörleri de etkilemekte ve üretim artışına yol açmaktadır. İhracat ve büyüme arasında doğrudan ilişki olmasa bile, ihracat sonucunda yaranan dışsal etkiler nedeniyle milli gelir büyümesine katkı sağlamaktadır. İhracatın milli gelirdeki payının değişim oranı ile büyüme

arasındaki ilişki, milli gelir büyümesi üzerindeki etkileri daha detaylı açıklamaktadır (Michaely, 1977: 142).

Bir ülkenin benimsediği serbest dış ticaret rejiminin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi iki görüş etrafında toplanabilir. Birincisi, dış ticarete sağlanan liberalizasyon ile birlikte ülkeye yönelecek olan yeni teknolojilerin üretim sürecinde artan getirilere yol açarak iktisadi büyümeyi hızlandıracağıdır. İkincisi ise, yakınsama hipotezini esas alarak, serbest ticaretin sonucu olarak tüm ülkelerin aynı durağan durum dengesinde birbirlerine yakınsayarak büyüme sürecini gerçekleştireceğidir (Yılmaz, ve Akıncı, 2012: 125).

Dışa açık bir ekonominin hızlı büyümeyi yakalama şekli aşağıdaki gibi olacaktır: Bu süreçte devlet, yol gösterici ve yönlendiricidir; müdahaleci ve ekonomiye doğrudan katılımcı değildir. Bu stratejiye göre korumacılık, etkinliği ortadan kalkmasına, kaynak israfına ve maliyetlerin yükselmesine yol açmaktadır; piyasa ekonomisinin benimsenmesi durumunda ise, geniş dünya pazarı için hem yurt içi hem de uluslararası serbest rekabet şartlarında üretim yapan işletmeler, şartlar gereği etkin olmak zorunda kalacaklardır ve zaman geçince teknoloji, tasarım, kalite kontrol, organizasyon ve işletmecilik konularında daha fazla bilgi sahibi olacaklardır. Diğer taraftan, zamanla sermaye de büyüyecek ve sermaye yoğun mallarda karşılaştırmalı üstünlüğe ulaşarak emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçilecektir. Bundan başka dışa dönük büyümenin gelir eşitsizliğini azaltması ve ihracattan sağlanan gelirlerin tasarruf üzerinde olumlu etki yaratması beklenmektedir (Somuncuoğlu, 2001: 37).

Şekil - 2: Dışa Açık Ekonomi ve Büyüme Süreci

Kaynak: Yılmaz ve Akıncı, 2012: 126.

Olumlu yönleri ile beraber bu stratejinin bazı dezavantajlara sahip olduğu belirtilerek eleştirilmiştir. Bu eleştiriler daha çok GOÜ'lerin ihracat artışlarını kısıtlayan unsurlar üzerinde toplanmıştır ve aşağıdaki gibidir (Türker, 2007: 138-139).

- i. Bu ülkelerin hammadde ve tarımsal ihracat ürünlerine yönelik talebin gelir ve fiyat esnekliğinin düşük olması.
- ii. GÜ'lerde nüfus artış hızının düşük düzeyde seyretmesi ve bu durumun iç ve dış talep düzeyinde değişiklik yaratmaması.

iii. GÜ'lerde sentetik ikame ürünlerin geliştirilmesi ve tarımsal ürünlere karşı korumacılığın artması.

iv. Elverişsiz iklim koşullarının tarımsal üretime olumsuz etkileri.

v. Diğer ülkelerin GOÜ'lerin sanayi mallarına karşı yüksek koruma oranları belirlemesi.

1.6. Dünya Ekonomisinde Büyüme ve Uluslararası Ticaretteki Gelişmeler

Dünya ekonomisinde bütünleşme ile birlikte ülke ekonomilerinin bağımlılık ilişkileri artmıştır. Dünya ekonomisinin büyüme performansı, GÜ'ler ve GOÜ'ler için iktisadi büyüme oranları ve gelir büyüklükleri ile ölçülmekte ve değerlendirilmektedir. 1990-2008 döneminde ülkelerin büyümeleri üzerinde belirleyici olan temel dinamikler şunlardır (Gürlelel, ve Alkin, 2010: 20):

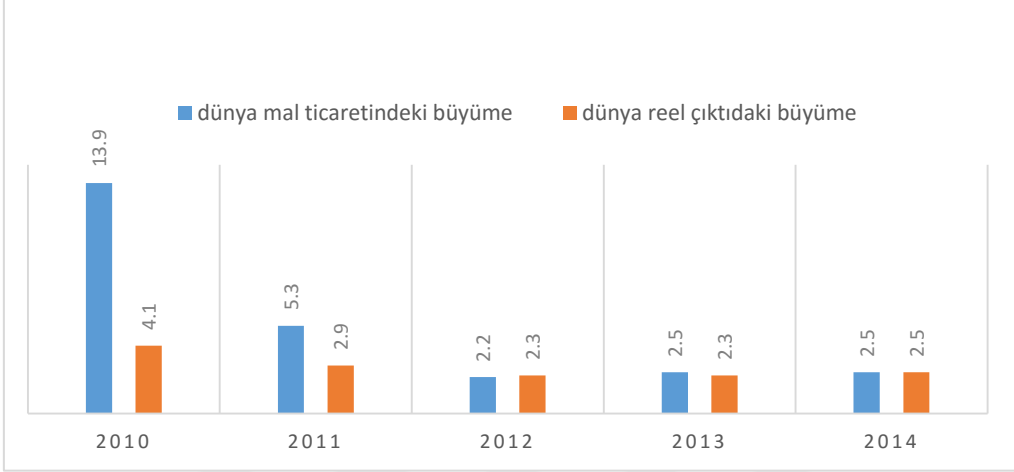
- i. Piyasa ekonomisi temelli kurallar ve deregüstasyon,
- ii. Dünya sanayi üretiminde yapısal değişim,
- iii. Dünya ticaretinde serbestleşme faaliyetleri,
- iv. Finansal serbestleşme ve finansal olanaklarda genişleme.

Son yıllarda büyüme, dünya genelinde yükselen trend seyretmiş ve kişi başına gelir artmıştır. Büyüme, verimlilik ve dolayısıyla toplum içinde reel kişi başına gelirin sürekli artması-izafi olarak yeni bir beşeri tecrübedir (Kasper, 2007: 1). Büyüme konusunda dünya tecrübesinde iki gerçeklik vardır. İlki, birçok ülkede kişi başına iktisadi büyüme pozitif olarak devam etmiş, daha sonra uzun dönemde azalmaya doğru yönelmiştir. İkincisi, ülkelerin uzun dönem performansları belirli zaman aralıklarında farklı olmuştur. Diğer taraftan, büyüme oranları rasgele sürecin sonucu değil, sistematik olarak ekonominin gözlemlenen özellikleriyle ilişkilendirilmektedir (Grossman, and Helpman, 1991: 1). Yer yer ve zaman zaman meydana gelen krizler dünya ekonomisi ve özellikle ticareti olumsuz etkilemiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası dünya ticareti aşırı genişlemiştir. 1950 ve 1985 yılları arasında dünya ihracatı değer olarak 30 defa ve hacim olarak 9 defa artmıştır. Dönem boyunca dünya ticaret hacminin yükselmesi gibi bir gerçeklik günümüz açısından çok önemlidir, üstelik ticaret hacmindeki büyüme çıktıdaki büyümeyi sürekli olarak geride

bırakmıştır (Greenway, 1988: 1). Ülkelerin ticari açıklık oranlarının arttığı Şekil 2’de görülmektedir.

Grafik - 1: Dünya mal ticareti ve reel çıktıdaki büyüme.

Kaynak: World Trade Organization, 2015: 21.

Dünya ticareti, farklı faktör donanımına sahip ülkeler arasında olmaktan ziyade, daha çok benzer yapıları GÜ’ler arasında cereyan etmektedir. Ticaretin, emek-yoğun mallarla sermaye-yoğun malların alışverişi şeklinde gerçekleşmesi beklenirken; tam tersine, gelişmiş ülkelerin birbirlerine benzer malların ticaretinin gerçekleştiği görülmüştür. Bu durum ürün farklılaşması, ölçek ekonomisi ve teknolojik gelişme ile ilgili olan endüstri-içi ticareti ortaya çıkarmakta ve GOÜ’lerin dünya ticaretine katılımını sınırlamaktadır. Bir taraftan, büyümenin gereklerini yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan GÜ’lerle rekabet etmenin yollarını aramaya çalışmaktadırlar (Ceylan, 2011: 47). GOÜ’lerin dünya ticaretinde paylarının sınırlı oluşu, ihracatlarında işlenmemiş ürünlerin ağırlığının fazla olmasına bağlıdır. Bu ülkeler yaklaşık olarak dünya hammadde ihracatının üçte birini, mamul mal ihracatının ise onda birini sağlamaktadırlar (Kozlu, 2004: 10).

2002 ve 2008 yılları arasında dünya ekonomisindeki büyümeye paralel olarak mal ve hizmet ticareti de yükselmiştir. 2002 yılında toplam mal ve hizmet ihracatı 10 trilyon doların altında iken, 2.5 kat artarak 20 trilyon dolara kadar yükseldi (ICOC, 2013: 74). 2008 krizi diğer göstergeler gibi ticaret hacmini de etkilemiştir. Mal ve hizmetler ihracatı dünya genelinde % 10.3 oranında düşmüş, 2010 yılında % 12.5 büyüyerek kriz öncesi seviyesine geri dönmüştür. Kriz döneminde GÜ’lerin ihracat hacmi % 11.6 küçülürken, sonraki dönemde % 12 artış sağlanmıştır. GÜ’lerde görülen iç talep daralmaları GOÜ’lerin ihracat

performanslarını da etkilemiştir. Dünya genelinde iç talep daralmaları ithalat hacminde de düşüşe sebep olmuştur (MÜSİAD, 2013: 22-23). Kriz sonrasında küresel ekonomideki iyileşme ile beraber dünyada ihracat hacmi yeniden yükselmiş, 2010 yılında 18.9 trilyon dolara, 2011 yılında yaklaşık olarak 22.3 trilyon dolara kadar artmıştır (ICOC, 2013: 74). Buna rağmen, küresel nitelik kazanan ekonomik ve finansal kriz, değişik boyutlarda etkisini sürdürmekte ve büyüme ülkeler arasında düşük seviyelerde seyretmektedir. ABD ekonomisinde nispeten iyileşme görünse de, AB ülkelerinde krizin etkileri tam olarak giderilememiştir. Özellikle dünya ekonomisinin büyümesinde önemli rol oynayan GOÜ'lerin performansında ciddi yavaşlamalar görülmüştür (TOBB, 2014: 3).

Dünya ticaretinin gelişiminde etkili olan faktörler, reel büyümenin sağlanması, teknolojik gelişmelerin devam etmesi, finansal istikrar ve yeterli kaynak temini, haberleşme ve ulaştırma araçlarının kapasite ve fonksiyon olarak gelişimi, dış ticaret rejimlerinin giderek serbestleştirilmesi gösterilebilir (İncekara, ve Kılış, 1999: 19).

İKİNCİ BÖLÜM: GEÇİŞ EKONOMİLERİ HAKKINDA GENEL SAPTAMALAR

Geçiş ekonomileri hakkında genel bilgilerin paylaşıldığı bu bölümde öncelikle; geçiş ekonomisi kavramı, özellikleri açıklanmış ve ülkeler arasında sınıflandırma yapılmıştır. İzleyen bölümlerde sınıflandırılan geçiş ekonomilerinin büyüme ve özelleştirme süreçleri, uyguladıkları geçiş stratejileri ve reformlar hakkında bilgi verilmiş; istatistik veriler yardımıyla karşılaştırılmıştır.

2.1. Geçiş Ekonomisi Kavramı

Geçiş ekonomisi kavramı, SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) çöküşü ile ortaya çıkmış ve planlı iktisadi yapıdan piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan ülkeleri tanımlamak maksadıyla kullanılmaktadır. Geçiş ekonomileri, gelişmiş, az gelişmiş ve yükselen ekonomiler arasındaki farklılığa uygun olmayan, fakat bu aşamalardaki ülkelere bazı özellikleri bakımından benzerlik gösteren ülkeleri kapsamaktadır. Söz konusu ekonomiler az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler gibi sınıflandırmanın dışına çıktığı için geçiş ekonomileri adı altında ele alınmış ve büyüme trendleri ile ilişkilendiren klasik yaklaşıma göre; serbest ticaret, sınırlı devlet müdahalesi gibi liberalizasyon politikaları önerilmiştir. Neoliberal yaklaşıma yönelik bu politikalar küreselleşme sürecinin bir unsuru olarak kabul edilebilir (Sakınç, 2005: 5).

Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine dönüşüm; politik, iktisadi, sosyal ve kurumsal değişikliklerin de içinde olduğu geniş kapsamlı bir süreçtir (Havrylyshyn, 2001: 54). Geçiş ülkelerinin birbirinden farklı piyasa ekonomisi deneyimi geçirmelerine rağmen; yoksulluk, az gelişmiş altyapı, güçlü ve katı komuta sistemi ile sürekli büyüyen kamu sektörünün yol açtığı sorunlar ortak özellikleri olmuştur. Merkezi planlamada bireylerin serbest iradesi değil, merkezi otorite önem kazanmakta ve kararları etkili olmaktadır. Piyasa ekonomisinde ise mal ve hizmetlerin alım-satımı, üretim-tüketim faaliyetleri piyasa mekanizmasına bağlıdır. Bu bakımdan geçiş ülkeleri bir yandan devletin ekonomideki görevlerini kısıtlamaya çalışırken diğer yandan iktisadi kurumları ve kuralları piyasa sistemiyle uyumlaştırma çabalarında devlete çok önemli görevler yüklemişlerdir. Ülkeler arasındaki dış ticaret ve sermaye hareketleri üzerindeki engellerin hafifletilmesi gibi

küreselleşmenin liberal esaslarına dayalı politikalar bu ülkeler tarafından benimsenmiştir (Dural, 2007: 34).

Geçiş ekonomilerinin coğrafi, ekonomik ve tarihi geçmişlerinin yanı sıra, hükümetlerin uyguladıkları politikadaki istikrar, geçiş sürecinin başarılmasında önemli farklılıklar doğurmaktadır. Geçiş ekonomisi kavramı ile belirtilmek istenen bir ülkede mevcut üretim tarzının rakipleri ile rekabet edememe durumuna gelmesinin sonucu olarak; kısmen veya tamamen çökmesi neticesinde kurumsal yapının değişmeye zorlanması, sosyalizmden veya karma ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecidir (Yayar, vd., 2012: 250). Diğer bir ifade ile geçiş; özü itibarıyla bir toplumun, bütün kural ve kurumları ile kabuk değiştirmesidir. Buna hazır olan ve özümseyen ülkelerde geçiş daha az maliyetle ve kısa zamanda atlatılmıştır. Burada konu edilen geçişin iki önemli ayağı bulunmaktadır: Birincisi, devletin bütün kurumları ile piyasa kurallarına entegrasyonu, ikincisi ise diğer iktisadi birimlerin bu kuralları benimsemesidir (Koçak, ve Kızılkaya, 2009: 2). Yani merkezi planlı ekonomik modelden “serbest piyasa ekonomisine geçiş” kavramı temel olarak; iktisadi faaliyetlerin, fiyatlar ve piyasa işlemlerinin serbestleştirilmesi; kaynakların en etkin şekilde dağıtılması, makroekonomik istikrar için piyasa ağırlıklı enstrümanların geliştirilmesi, özelleştirmeler vasıtasıyla ekonomik verimlilik ve etkin bir işletme yönteminin temin edilmesi, sıkı bütçe disiplini uygulanarak ekonomik verimliliğin artırılması, mülkiyet hakları, hukukun üstünlüğü ve şeffaf bir pazara giriş düzenlemesi içeren kurumsal ve hukuki bir çerçevenin oluşturulması unsurlarını içermektedir (Musayev, ve Ay, 2007: 45).

2.2. Geçiş Ekonomilerinin Özellikleri

SSCB'nin dağılması sonrasında 3'ü Baltık Devletleri ve 12'si Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) olmak üzere 15 Cumhuriyet meydana gelmiştir. Siyasi olarak Sovyet rejiminin etkisi altında bulunan diğer geçiş ekonomileri ise Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ülkeleridir. Bunlardan başka Çin, Laos Halk Cumhuriyeti, Moğolistan, Kamboçya ve Vietnam gibi ülkeler geçiş sürecini yaşasalar da, amaçları serbest piyasa değil, piyasa sosyalizmi olduğu için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Tablo - 1: Geçiş Ekonomileri

Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri		BDT Ülkeleri		Baltık Cumhuriyetleri
Hırvatistan	Arnavutluk	Azerbaycan	Moldova	Estonya
Çek Cumhuriyeti	Bosna-Hersek	Ermenistan	Tacikistan	Litvanya
Macaristan	Bulgaristan	Rusya	Özbekistan	Letonya
Polonya	Makedonya	Beyaz Rusya		
Slovakya	Romanya	Kazakistan		
Slovenya	Sırbistan	Kırgızistan		
Karadağ				

Sosyalizm özelliklerinin en yoğun olduğu ülkeler BDT ülkeleridir. Sosyalist sistemi diğer ülkelere göre daha geç benimseyen MDA ve Baltık Cumhuriyetlerinin durumu, BDT ülkelerinden farklılık göstermektedir. Bunun sebepleri ise aşağıdaki gibidir (Krueger, and Ciolko, 1995: 722-723):

- i. Coğrafi üstünlük ve göreceli olarak gelişmiş Avrupa ülkelerine yakınlık,
- ii. Reform sürecinin daha erken dönemde başlaması,
- iii. Geçiş süreci öncesi göreceli olarak daha açık iktisadi yapı ve var olan gizli yapı,
- iv. Sovyetlerin çöküşünün son dönemlerinde uygun olmayan iktisadi ortamın oluşmasıyla BDT ülkelerinin yüksek hacimde dış borç ve kargaşa içinde geçişe başlamaları.

Bu ülkeler birçok makroekonomik değişkenler açısından birbirine benzerliği bulunmayan bir iktisadi sistemden diğerine geçerek radikal değişiklikler yapmış, piyasa ekonomisine yönelmişlerdir. Bu durum, daha önce serbest piyasa ile ilgili deneyimi bulunmayan tüm ekonomik birimleri etkilemiştir. Havrylshyn ve Wolf'a (1999: 13) göre geçiş ülkelerinin temel özellikleri şunlardır:

- i. İktisadi faaliyetler, fiyatlar ve piyasalar liberalleşmekte, aynı zamanda kaynakların yeniden tahsisi yapılmakta,
- ii. Makro iktisadi istikrar için piyasa odaklı enstrümanlar geliştirilmekte,
- iii. Özelleştirme vasıtasıyla etkin kurumsal yönetim ve iktisadi verimlilikte artış elde edilmeye çalışılmakta,
- iv. Ekonomide etkinlik artışı için belli bir süre sıkı bütçe politikası uygulanmakta,
- v. Mülkiyet hakları, kanun hükümleri ve şeffaf bir pazara giriş düzenlemelerini güvence altına almak için kurumsal ve yasal çerçeve oluşturulmaktadır.

Siyasi bağımsızlıklarını kazanarak geçiş sürecinin sorunlarıyla karşı karşıya kalan bu ülkelerde, iktisadi serbestliğin sağlanması için ekonomik olarak radikal değişiklikler amaçlanmıştır. Özellikle beklenmedik şekilde bağımsızlıklarına kavuşan BDT ülkeleri uzun süre planlı ve merkeze dayalı sistemi benimsemiş, kendi aralarında bağımlılığı sürdürmüş ve söz konusu değişikliklerin uygulanması daha zor bir süreç haline gelmiştir (Behar, vd., 1994: 223). Bu bağımlılığın diğer sebepleri; serbest piyasanın özelliklerine tam olarak aşına olunamamaları, yeterli seviyede nitelikli üretim gerçekleştirememeleri ile dünya pazarına çıkmakta yaşadıkları zorluklar olmuştur. Zamanla bu bağımlılık azalmıştır (Öke, vd., 1999: 277).

Tablo - 2: Geçiş Ekonomilerinde Üretim Sektörel Dağılımı ve GSYİH İçindeki Payı.

Ülkeler	Tarım				Sanayi				Hizmet			
	1995	2000	2005	2010	1995	2000	2005	2010	1995	2000	2005	2010
MDA Ülkeleri	15	10	8	7	33	29	30	30	52	61	62	63
Hırvatistan	7	6	5	5	32	29	29	27	60	64	65	68
Ç. Cumhuriyeti	4	3	2	2	38	37	38	37	56	59	60	61
Macaristan	8	6	4	4	31	32	31	30	61	62	64	66
Polonya	5	3	3	3	37	33	32	33	57	64	65	64
Slovakya	6	4	4	3	37	36	36	35	58	60	60	62
Slovenya	4	3	3	2	35	35	34	31	61	62	63	68
Arnavutluk	56	26	21	20	22	16	25	29	22	57	54	51
Bosna-Hersek	21	11	10	8	26	23	26	28	53	66	63	63
Bulgaristan	15	13	9	5	28	26	28	28	56	61	63	67
Makedonya	13	12	11	12	30	25	24	24	57	63	65	64
Romanya	21	12	9	6	43	28	28	31	36	60	62	62
Sırbistan	21	20	12	10	35	33	29	28	44	47	59	61
BDT ülkeleri	28	22	17	12	34	35	35	36	38	43	48	52
Azerbaycan	27	17	10	6	34	45	64	64	39	37	26	30
Ermenistan	42	26	21	19	32	39	45	37	25	35	33	43
Rusya	7	6	5	4	37	38	38	35	56	56	57	61
Beyaz Rusya	17	14	10	11	37	39	44	42	45	46	46	47

Tablo - 2 Devam: Geçiş Ekonomilerinde Üretim Sektörel Dağılımı ve GSYİH İçindeki Payı.

Kazakistan	13	9	7	5	31	40	40	42	55	50	53	52
Kırgızistan	44	37	32	19	20	31	22	29	36	31	45	51
Türkmenistan	17	24	19	15	63	44	38	48	20	31	44	37
Tacikistan	38	27	24	22	39	39	31	28	22	34	45	50
Özbekistan	32	34	28	19	28	23	23	32	40	43	49	48
Ukrayna	15	17	10	8	43	36	32	31	42	47	57	60
Moldova	33	29	20	14	32	22	16	16	34	49	64	70
Gürcistan	52	22	17	8	16	22	27	22	32	55	56	69
Baltık Ülkeleri	9	5	4	3	31	28	29	27	60	67	67	69
Letonya	9	5	4	4	30	27	23	24	60	68	73	72
Litvanya	11	6	5	3	32	30	33	29	57	64	62	67
Estonya	6	5	4	3	32	28	30	28	62	67	66	68

Kaynak: World Bank veri tabanından derlenmiştir.

Başlangıçta mevcut sektörel dağılım ülkelerin başarı performansı bakımından etkileyici olmuştur. Genellikle planlı iktisadi sistemde endüstriyel üretim daha fazla önem kazanmış, tüketim malları yeteri kadar önemsenmemiştir. MDA ülkelerinde diğer geçiş ekonomilerinden farklı olarak beşeri sermaye ağırlıklı sanayi üretimi daha fazla gerçekleşmiştir. SSCB döneminde birlik ülkelerinde tarım ve sanayi sektörünün yoğunluğu, düşük teknoloji düzeyinde sermaye yığılımı hüküm sürmüştür. Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde (OAK) tarım ve madencilik sektörü önemli role sahip olmuş ve çeşitliliğin yeterli düzeyde olmamasından dolayı tarım ürünlerinde kendi gereksinimlerini karşılayamamışlardır (Ganmet, 2006: 20). OAK bölgesi SSCB döneminde hammadde kaynağı olarak kullanılmış, buna karşılık Sovyet cumhuriyetleri arasında en az sanayileşmiş ve kişi başına milli gelirin birlik cumhuriyetlerinin ortalamasından daha az olduğu ülkelerden ibarettir. Bu bölgede uygulanan politikalar hammadde kaynağını arttırmaya yönelik olarak yürütülmüş, tarıma dayalı sanayileşme potansiyeli varken, bu konuda SSCB'nin batı bölgeleri tercih edilmiştir. Tablo 2'den görüldüğü gibi geçiş döneminin başlangıcında tarım sektörünün ağırlığı BDT ülkelerinde, özellikle OAK bölgesinde daha fazla olmuştur, yani eski dönemden kalan yapısal özellikleri kısa zamanda değiştirmek kolay olmamıştır (Dikkaya, 2009: 79). Sektörel yapının dışında finansal ve ticari liberalizasyon,

deregülasyon, devletin rolünün eğitim ve diğer sosyal harcamalarına yönetilmesi, gelişmiş ülkelerle ilişkiler, savaş gibi bölgesel gerginliğin olmaması, reformların zamanında uygulanması gibi unsurlar başarı koşullarını arasında yer almaktadır (Emsen, ve Değer, 2005: 90).

MDA ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinin transformasyon süreci yukarıda belirtildiği gibi BDT ülkelerine kıyasla daha kolay yaşanmıştır. 1990'lı yılların başlarında demokratikleşme adı altında siyasi reformlar uygulanmıştır. Ancak Batı ile bütünleşme sürecinde siyasi düzenlemelerin iktisadi reformlarla beraber uygulanması gerekmektedir. Bundan dolayı daha önce uygulanan merkezi planlamadan farklı olarak fiyatların piyasada oluştuğu, arz-talep dengesini göz önünde bulunduran, serbest piyasa ekonomisini esas alan iktisadi reformlar tatbik edilmiştir. AB ile iktisadi ve siyasi ilişkilerdeki gelişmeler MDA ülkelerine geçiş sürecinde önemli kazanımlar sağlamış ve iktisadi bütünleşme sürecini başlatmıştır. Batı ile ticari ilişkilerde sınırlar mümkün olduğunca ortadan kaldırılmış ve ülkeler arasında entegrasyon sağlanmıştır. AB tarafından sağlanan mali ve teknik yardımlar MDA ülkeleri için önemli destek kaynağı olmuştur (Kavukçu, 2008: 30-32).

1990'lı yılların sonlarından itibaren Avrupa'nın geçiş ülkelerinde liberalizasyon politikaları yaygınlaşmış ve bunun sonucu olarak yabancı sermaye önemli ölçüde artmış, özel sektör genişlerken kamu sektöründe daralma yaşanmıştır. Bunun sebeplerinden biri; küreselleşmenin doğurduğu rekabetin, yerel ve yabancı işletmeler arasında ortaklıklar kurulma zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır (Akgeyik, ve Yavuz, 2008: 67). MDA ülkelerinin AB'ye aday ve ya üye olması, sağlam reform politikaları izlemesi güven oluşturarak yabancı yatırımları etkilemiş ve kendine çekmiştir. Bu faktör büyümenin artırılmasında önemli rol oynamış ve J eğrisi şeklinde artış görülmüştür (Emsen, ve Değer, 2005: 98).

2.3. Merkezi Planlamadan Piyasa Ekonomisine Geçişin Nedenleri

1960'lı yıllara kadar ağır sanayinin önem kazandığı sosyalist sistemde Batı ile bire bir rekabet edilmiş, iktisadi büyüme ve gelişme sağlanmıştır. Fakat 1970'lerde sistem içinde rekabetten uzak bir yapı mevcut olduğu için sanayi kurumları etkili şekilde çalışmamış ve zamanla, sistem iktisadi buhrana doğru sürüklenmiştir (Kavukçu, 2008: 6). SSCB'nin ilk dönemlerinde komünizm evresine ulaşmak için sanayileşmenin gelişimi ön planda tutularak

sosyalist yapı geliştirilmiş, iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi koşulu önemli hale gelmiştir. Fakat belirtildiği gibi geri kalmışlığın sosyal maliyetleri arttırması, üretimde kalite ve etkinliğin yeterli olmaması, ekonomik çeşitliliğin zamanla ortaya çıkması sistem içinde sorunları da beraberinde getirmiştir (Hamitoğulları, 1985: 650). Diğer taraftan, merkezi planlamanın sonucu olarak yönetimde bürokrasi, katı hiyerarşi gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Buna çözüm olarak Bölgesel Ekonomik Kurulları (BEK) yaratılmıştır. Ancak bu usul yerel çıkarların genel çıkarlardan daha önemli kılmış ve bölgeler arasındaki eşgüdümü zayıflatarak olumsuzluklara yol açmıştır (Albertini, 1995: 75).

1970'lere kadar tarım ve sanayi verimliliğini arttırmak, 1980'e kadar ise devletin ortadan kalktığı, toplumun komünizmin sağladığı refah seviyesinde yaşayacağı amaç edinmiştir. 1960'lar sonrası ortaya çıkan bütçe açıkları, etkin olmayan sanayileşme politikaları, teknoloji gelişiminde yaşanan aksaklıklar potansiyel çıktıdan uzaklaşmayla sonuçlanmış ve ulaşılmak istenen hedefler gerçekleşmemiştir (Ticktin, 1988: 86).

Tablo - 3: Eski SSCB, MDA, ABD ve Batı Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına GSMH¹

Ülkeler	Kişi Başına GSMH		
	1950	1973	1990
SSCB	2.834	6.058	6.871
MDA ülkeleri	2.120	4.985	5.437
Batı Avrupa ü.	4.594	11.534	15.988
ABD	9.561	16.689	23.214

Kaynak: Development Centre Studies, 2006.

SSCB'de sanayi sektörü doğal kaynaklara dayalı gelişmiş ve maliyetler dikkate alınmadığı için önemli ölçüde israfa sebep olunmuş, zamanla verimliliğin öneminin artması göz ardı edildiği için bu durum ülkeni olumsuz etkilemiştir. Bilhassa tarım sektöründeki düşüş sonucunda daha önce dünyanın 2. büyük tarım ihracatçısı olan Rusya, 1970 sonrası ithalatçı konumunda yer alarak önemli ölçüde gerileme yaşamıştır. Diğer taraftan, gelişmiş üretim tekniklerinin, rekabeti özendirilen sistemin olmaması, dışa kapalı ekonominin yapısı ve

¹ 1990 yılı dolar fiyatına göre sabitlenmiştir

ithalatın kısıtlı olması nedeniyle kalitesiz üretim yapılmıştır. Aşırı düzeyde yapılan savunma harcamaları ve önceliğin ağır sanayiye verilmesiyle tüketim sektörü ihmal edilmiştir. Bu durum insanların sosyal hayatını olumsuz etkilemiş ve ülkedeki iktisadi düşüşü hızlandırmıştır (Dikkaya, 2009: 52). Tablo 3' den görüldüğü gibi, SSCB'de kişi başına milli gelir Batı Avrupa ve ABD ile kıyaslandığında daima düşük kalmıştır. Aynı zamanda bürokratik engeller, esnek olmayan işletme yönetimi hizmet sektörünün gelişimini engellemiştir (Unay, 1997: 40). Kumanda ekonomisinden vazgeçilmenin en önemli nedeni piyasa ekonomilerinin elde ettiği başarı düzeyi ve yüksek performans olmuştur (Emsen, ve Değer, 2005: 86).

II. Dünya savaşı sonrasında MDA ülkeleri merkezi planlı sistemi kullanmak zorunda kalmışlardır. Sadece sanayi üretimine önem veren bu sistemde MDA ekonomileri Batı'ya göre daha az gelişme sağlamışlardır. Uygulanan planlı sistemde en önemli başarı istihdamın yeterli düzeyde olmasıydı, fakat genel olarak sosyalist sistemin amaçlarına ulaşamamıştır. Bu ülkelerde kişi başına gelirin diğerlerinin çok gerisinde kaldığı Tablo 3'de görülebilir. Diğer taraftan vasıfsız işgücünün kullanılması refah seviyesini olumsuz etkilemiştir (Kavukçu, 2008: 4).

MDA ülkeleri ile SSCB arasında iktisadi eşgüdümün sağlanması ve etkili dış ticaret politikasının yürütülmesi amacıyla Comecon (Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi) kurulmuştur. Üye ülkeler dış ticaret faaliyetlerinin yarından fazlasını birbirleriyle gerçekleştirmiştir. Söz konusu yapı içerisinde ticaret dışı kapalı olduğu için dünya fiyatlarından uzak bir görünüm ortaya çıkmıştır (Kavukçu, 2008: 5). Aynı zamanda Comecon dahili uzmanlaşma sağlandığı için rekabetten uzak bir durum ortaya çıkmıştır. Güvenlik harcamalarının aşırı yüksekliği, özel sektörün sınırlı kalması iktisadi istikrarı olumsuz etkilemiş; bütçe açıklarının, enflasyonun yaranmasına neden olmuştur (Yavuz, 2005: 87).

Sanayileşmeye fazla önem verilse de tarımın daha fazla geliştiği alanlarda, özellikle OAK bölgesinde söz konusu gelişmeler piyasa ile uyum sağlamamıştır. Aynı zamanda planlı dönemde fiziki ve beşeri sermaye yatırımları yüksek olmuş, ancak iktisadi büyüme temin edecek istikametinde olmamıştır (Baydaliyev, 2010: 15).

Yukarıda bahsedilen durumu özetleyecek olursak, sosyalist veya karma ekonomik yapının hüküm sürdüğü ülkelerde piyasa ekonomisine doğru yönelme çabaları, bilimsel çalışmalara ve altyapıya dayanarak kendi istekleri ile gerçekleşmemiştir. Bu sürecin ortaya çıkmasına sebep, piyasa ekonomileri ile karma ve sosyalist ekonomiler arasındaki rekabetin sonucu olarak planlı ekonomilerde iktisadi buhranın önemli ölçüde yaygınlaşması ve söz konusu örgütlenmelerin çökerek işlevlerini sürdürmez hale gelmesidir (Yayar, vd., 2012: 250).

2.4. Geçiş Ekonomilerinde SSCB Döneminden Kaynaklanan Sorunlar

Ekonomik işletmelerin tamamının devlete ait olduğu Sovyet ekonomisinde üretimdeki çıktı artışına, aşırı yatırıma önem verilirken eksik tüketim koşulları hüküm sürmüştür. Sosyalist düzende ağır sanayi üretimi ön planda olmuş; hizmetler sektörü, hafif sanayi, tüketim malları üretimi ihmal edilmiştir. Bankacılık sistemi yeteri kadar gelişmemiş, sadece tasarruf mevduatı toplamak ve sistem içindeki ülkeler arasında para transferini gerçekleştirmekle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan, tüketim malları ve temel hizmetlerin fiyatları sübvansede edildiği için piyasa fiyatlarını yansıtmamış, tüketim mallarına olan talep baskı altında tutulduğu için “kıtlık ekonomisi” söz konusu olmuştur. Bu nedenlerle planlı ekonomik yapıyı terk eden ülkeler başlangıçta ulusal sermayenin yokluğu, girişimci zihniyetin eksikliği, fiyat istikrarı, işsizliğin olmaması gibi toplumsal kazanımları yitirme korkusu ile yüzleşmişlerdir (Dural, 2007: 45). Bu ülkelerde yatırımlar genel üretim artışından daha hızlı artmış ve 1980’lerin sonlarından itibaren durgunluk ve enflasyonu bir arada yaşamışlardır (Kolodko, 1999: 6-7). Planlama döneminde fiyatların dünya fiyatları ile ilişkisi olmadığı için ve aşırı maliyetlerden dolayı tarımsal sektörde üretim hacminde daralma meydana gelmiştir. Üretimdeki düşüş özellikle bağımsızlığın başlangıç döneminde ülkeleri olumsuz etkilemiştir (Dikkaya, 2009: 80).

Sosyalist sistemin uygulandığı dönemde yaşanan sorunlar daha sonra geçiş sürecinde de ülkeleri olumsuz etkilemiştir. Bu sorunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tandırcıoğlu, 2002: 203).

i. Ekonominin büyük kısmının kamulaştırılması özel mülkiyetin sınırlı kalmasıyla sonuçlanmıştır.

ii. Üretimin yapıldığı kamu kuruluşlarının büyük bir kısmı tekelleşmiş, fiyatlar ve yatırım kararları merkez tarafından kontrol edilmiş ve neticede dışa ve rekabete kapalı yapıya maruz kalınmıştır.

iii. Sosyal güvenlik harcamaları diğer iktisadi faaliyetlerin hacminden daha fazla artmış, ortaya çıkabilecek rahatsızlıkları gidermek amacıyla siyasi bir araç olarak kullanılmıştır.

iv. Yukarıda belirtilen sorunların etkisiyle makro iktisadi dengeler bozulmuş, yüksek bütçe açıkları ve enflasyon, kontrol edilemez hale gelen ücretler, para arzının sınırsız artışı gibi ciddi sorunlarla karşılaşmıştır.

Sosyalist sistemde kararların verilmesinde kamunun önceliği olduğu için iktisadi göstergeler yerine politik amaçlar öne çıkmıştır. Bu durum israfı, harcamaları arttırmış, maliyetleri yükseltmiştir. Maliyetlerde minimizasyona önem verilmemesi, firmaların büyüklüğü ve inisiyatifin azlığı, teknolojik gelişmelerin teşvik edilmemesi, sübvansiyonun aşırı ağırlığının olması gibi faktörler ekonominin etkin çalışmasını engellemiştir. Dış ticaretin büyük kısmı sistem içinde yapılmış, rekabet olmadığı için kalite yerine, nicelik öne çıkmış ve kalitesiz mal üretimi dış ticarete rekabeti olumsuz etkilemiştir (Eren, ve Bildirici, 2001: 6-7).

Planlı ekonomik sistemin yapısından dolayı piyasa ekonomisine geçiş ülkeler için zor ve sancılı bir dönem olmuştur. Üretim yapısı piyasa ekonomisinin talep yapısına uygun değildir, aynı zamanda eski endüstrilerin yerini yeni endüstriler aldığı için sermaye mallarının yapısı da farklıdır. Fiyatlar, marjinal maliyet ve ücretlerin iş gücünün marjinal üretim değerine adapte edilmesinde sorunlar yaşanmıştır. Diğer taraftan, rekabete maruz kalan fabrikaların planlı dönemden miras kalan maliyetlerle rekabet edemediği için birçok işçini işten çıkarması işsizlik sorununa sebep olmuştur. Aynı zamanda sınırlar serbest ticarete açılırken ekonomi, dünya ticareti ile bütünleşme sağladığı için uluslararası işçi hareketliği işsizlik sorununu ortaya çıkarmıştır. Ücret artışları fiyatlardaki aşırı yükselmenin altında kalmış ve bu durum refah seviyesini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir (Dural, 2007: 55-56; Dikkaya, 2009: 91).

Piyasa ekonomisine geçmek isteyen ülkeler vergileme, harcama ve borçlanma gibi birçok makroekonomik sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Etkin bir role sahip devletin

piyasa ekonomisine işlerlik kazandırması, iktisadi ve mali yapıdaki dönüşümü sağlayabilmesi için yeterli kaynağa sahip olması ve piyasa ekonomisi kültürünü iyi bilmesi gerekir. Çünkü geçiş ekonomileri süreci içerisinde ortaya çıkabilecek enflasyon, bütçe açıkları, işsizlik ve yolsuzluk gibi olumsuzlukların çözümü, kamu maliyesi disiplini ile yapılabilmektedir (Koçak, ve Kızılkaya, 2009: 7). Sürecin başlangıcında yürütülen iktisadi reformların planlı dönemdeki yapıyı bozarak kamu maliyesi ve bütçesi üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur (Hüseynov, 2016) :

i. Bu dönemde yürütülen reformlar sonucunda devlet, üretilen mallar ve onların fiyatı hakkında bilgi yetersizliği ile yüz yüze kalmıştır. Bundan dolayı, yeni ortaya çıkan işletmelerde büyük hacimde vergi kaçakçılığı durumu yaygınlaşmıştır.

ii. SSCB döneminde devlet bütçesi birkaç iri hacimli kamu işletmelerinin vergileriyle finanse ediliyordu, fakat sonrasında küçük ve orta hacimli işletmelerin ortaya çıkmasıyla vergi kaçaklığı kolaylaşmıştır. Daha önce birkaç işletmeden alınan vergiler, çok sayıda işletmenin yaranması ve yeni vergi sisteminde olan tecrübesizlik vergi toplanmasını zorlaştırmıştır.

Sosyalist cumhuriyetler arasında aşırı bağımlılık ilişkileri hüküm sürmüştür. En fazla bağımlılığın olduğu Beyaz Rusya'da üretimin % 70'i diğer birlik ülkelerine ihraç edilirken, aynı değerde mal ithal edilmekteydi. Birliğin dağılmasının sonucu olarak ticari ilişkiler çökmüştür. Planlı dönemde ticaretin büyük bir kısmı merkez tarafından belirlendiği için işletme sahipleri girdilerin kaynakları ve çıktının nereye aktarıldığı konusunda yeterli bilgiye sahip olmamışlardır. Gerekli enformasyon ağının yaratılmaması girişimcilerin hammadde sağlanmasını zorlaştırmıştır (Emsen, vd., 2011: 51). Özellikle BDT ülkelerinde görülen aşırı bağımlılık, küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) gelişimi için gerekli koşulların sağlanmaması, eskimiş teknolojik yapı gibi faktörler de geçiş sürecinde önemli sorunlara yol açmıştır (Behar, vd., 1994: 226). Serbest piyasanın ve rekabetin gelişmesinde önemli rolü olan KOBİ'lere yeterli teşvik sağlanmaması, bunun yerine monopol ve oligopollerin mevcut olması gibi engellerle karşılaşılmıştır (Özdemir, 2006: 138).

Serbest piyasanın benimsenmesiyle birlikte transformasyon süreci birçok zorlukları getirmiştir. Bağımsızlıktan önce birlik ülkelerinde ruble sistemine olan güvenin azalmasıyla takas sisteminin kullanılması sonucunda dış ticaret dengeleri bozulmuştur.

Aynı zamanda emtia fiyatlarındaki yükseliş dış açıkları arttırmıştır. SSCB döneminde merkezden gelen yardımlarla çözülen bu durum, geçişin başlangıcında yardımların kesilmesi sonucunda ülkeleri zor durumda bırakmış, üretimde önemli düşüşler yaşanmıştır. (Dikkaya, 2009: 82).

Geçiş öncesi Ruble alanında bulunan bu ülkeler, bağımsızlık sonrası kendi uluslar paralarını kullanmaya başlamışlardır. Düşük değerli ulusal paralar uluslararası finansal piyasalarla bütünleşme evresinde ekonomiler için rekabet açısından zor bir süreci ortaya çıkarmıştır. Ayrıca özelleştirmelerin sağlanabilmesi için gerekli olan ulusal paranın dünya piyasalarında kullanılabilir olması önemliydi (Kavukçu, 2008: 14).

Eski düzenin sorunları tarım ve sanayi sektörünü olumsuz etkilemiştir. Önceden devletin mülkiyetinde bulunan kolektif çiftlikler üzerinde reformlar gerçekleştirilmiş ve yeni çiftlikler oluşturulmuştur. Ancak yeterli üretim sağlanamamıştır. Bunun sebepleri ise; sulama sisteminin eski olması, kalifiye iş gücünün yetersizliği, gerekli sermayenin olmamasıdır. Bu alanda sorunlar BDT ülkelerinde daha fazla görülmüştür. Sanayi sektöründe ise yönetim kadrosunun serbest piyasa düşüncelerinin ve bilgisinin düşük düzeyde olması beklenen gelişmenin önünde duran engellerden biri olmuştur. Ayrıca önceden var olan büyük fabrikalar atıl kapasite ile çalışmış ve özellikle, MDA ülkelerinde hammadde sorunu yaşanmıştır (Cebeci, 2004: 128). Doğal kaynaklar açısından zengin olmayan eski sosyalist Avrupa ülkeleri yaşanan zorluklardan dolayı Avrupa Birliği (AB) ile ilişkileri güçlendirmiş ve üyelik başvurusunda bulunmuşlardır. Böylece bu ülkelerde sorunlar, sağlanan destek sonucunda nispeten azaltılmıştır (Kesici, 2008: 85).

2.5. Geçiş Sürecinde Yaşanan Resesyon

Geçiş süreci sorunlarının boyutları birçok ülkede büyük olmuştur. Dikkat çeken ortak sorunlar ise reel gelirden düşme, enflasyon ve işsizlikte yaşanan artışlar olarak görülmüştür. MDA ülkeleri işsizlik dışında diğer sorunları aşarak “dönüşümsel krizi” atlattıklarıdır. Fakat diğer ülkelerde, özellikle BDT ülkelerinde reel gelirin azalması ve buna bağlı olarak yoksulluktaki artış büyük boyutlara ulaşmıştır. Geçiş sürecinde işsizlik büyük oranda artmasına rağmen GSYİH’deki düşüş artışı kadar yüksek değildir. GSYİH’da ilk yıllarda hızlı düşüşün önemli nedenlerinden biri dış şoklar; COMECON’un dağılması, dış ticaret ve rekabet yapısının, ticari ortakların değişmesidir (Dural, 2007: 31; 75). Resesyona sebep olan

nedenlerden biri ülkelerin bağımsız üretimi gerçekleştirebilme konusundaki engellerdir. SSCB’de her bölgede farklı alanlarda uzmanlaşmaya gidilmiş, belirli bir bölgede hammadde sağlanmasından nihai üretime kadarki süreç yaşanmamıştır. Eski dönemden kalan işletmeler eski teknoloji barındırdığından dolayı maliyetler yükselmiştir. Bağımsızlık döneminde bunun sonucu olarak yurtiçi üretimde düşüş görülmüştür (Yavuz, 2005: 34). Diğer taraftan, birliğin dağılmasıyla kalifiye elemanların ülkeleri terk etmesi GSYİH’ deki azalmayı daha da hızlandırmıştır (Öke, 1999:276).

Tablo - 4: Geçiş Sürecinde Büyüme ve Enflasyon Göstergeleri.

Ülkeler	Büyüme hızı						Enflasyon					
	1992	1995	2000	2005	2010	2014	1993	1995	2000	2005	2010	2014
MDA Ülkeleri	-4.4	7	4.5	5.1	1.6	1.9	294.7	22.1	15.5	4.4	2.9	0.2
Hırvatistan	-	6.6	3.7	4.1	-1.7	-0.3	1517	1.97	4.6	3.3	1.05	-0.2
Ç. Cumhuriyeti	-0.5	6.2	4.3	6.4	2.3	1.9	9.8	9.5	3.8	1.8	1.5	0.3
Macaristan	-3.1	1.5	4.2	4.3	0.7	3.8	22.4	28.3	9.8	3.5	4.9	-0.3
Polonya	2.5	6.9	4.2	3.5	3.7	3.3	35.3	27.9	10.1	2.1	2.6	-0.3
Slovakya	-	5.8	1.2	6.4	5.1	2.5	32	9.9	12.1	2.8	0.7	-0.1
Slovenya	-	4.1	4.1	4	1.2	3	--	13.7	8.9	2.5	1.8	0.2
Arnavutluk	-7.1	13.2	6.7	5.7	3.7	2.1	85	7.8	0.04	2.4	3.6	1.6
Bosna-Hersek	-	20.8	5.5	5	0.8	0.8	-	-	4.9	3.6	2.1	-0.9
Bulgaristan	-7.2	2.9	5	7.2	0.05	1.5	72.8	62.1	10.3	6	3	-1.6
Makedonya	-6.6	-1.1	4.5	4.7	3.3	3.8	336.7	15.8	6.4	-0.6	1.7	-0.1
Romanya	-8.7	7.1	2.4	4.2	-0.8	2.8	256.1	32.3	45.7	9	6.1	1.1
Sırbistan	-	-	7.7	5.5	0.6	-1.8	-	82.6	70	16.2	6.1	2.1
BDT ülkeleri	-20.5	-5.4	6.3	9.3	5.7	3.6	1948.3	357	29.4	8.9	7.2	7.1
Azerbaycan	-22.6	-11.9	11.1	26.4	5	2.8	1129	489	1.81	9.68	5.67	1.35
Ermenistan	-41.8	6.9	5.9	13.9	2.2	3.5	3731	176.6	-0.79	0.65	7.27	3.11
Rusya	-14.5	-4.1	9.9	6.3	4.5	0.6	874.6	197.5	20.8	12.7	6.8	7.8
Beyaz Rusya	-9.6	-10.4	5.8	9.4	7.7	1.6	1190.3	709.3	168.6	10.3	7.7	18.1
Kazakistan	-5.3	-8.2	9.8	9.7	7.3	4.4	1662	176.3	13.3	7.4	7.1	6.7
Kırgızistan	-13.9	-5.4	5.4	-0.2	-0.8	3.6	1086	43.4	18.7	4.3	7.7	7.5
Türkmenistan	-14.5	-7.2	5.5	13	9.2	10.3	3102	1005	8	10.7	4.4	5.9
Tacikistan	-29	-12.4	8.3	6.7	6.5	6.7	2600.7	612.3	32.8	7.3	6.5	6
Özbekistan	-11.2	-0.9	3.8	7	8.5	8.1	534.1	304.6	25	10	9.4	8.4
Ukrayna	-9.7	-12.2	5.9	2.7	4.2	-6.8	4734	376.7	28.2	13.5	9.4	12.1

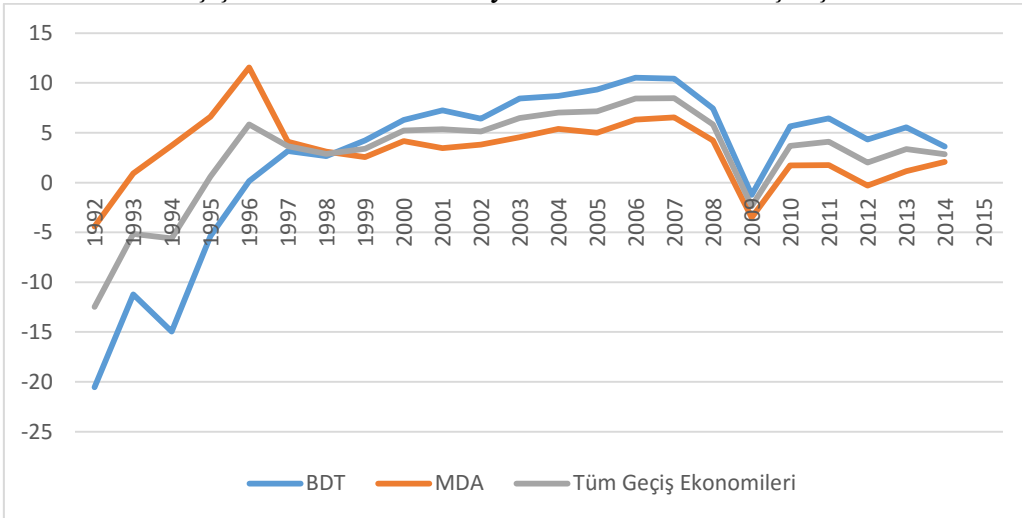
Tablo - 4 Devam: Geçiş Sürecinde Büyüme ve Enflasyon Göstergeleri.

Moldova	-29.1	-1.4	2.1	7.5	7.1	4.6	788.5	30.2	32.2	11.8	7.4	5.1
Gürcistan	-44.9	2.6	1.8	9.6	6.2	4.7	-	162.7	4	8.2	7.1	3.1
Baltık Ülkeleri	-	1.8	4.6	9	-1.1	2.6	109.2	31.2	2.6	4.6	0.9	0.05
Letonya	-	-2.08	5.4	10.7	-3.8	2.3	109.2	25	2.6	6.9	-1.2	0.7
Litvanya	-	5.24	3.8	7.2	1.6	3	-	39.6	1.1	2.7	1.2	0.2
Estonya	-	2.15	9.97	9.47	2.49	2.08	-	29	4.01	4.1	2.7	0.5

Kaynak: World Bank ve IMF veri tabanından derlenmiştir.

Bu ülkelerin SSCB'den aldığı ekonomik potansiyel yapısı, üretim güçlerinin dağılımı, kullanılan teknoloji, üretim yönetim ilkeleri açısından etkileşim içinde olan ve eskiden bir bütün olan ekonominin bir parçasını oluşturmuştur. Birliğin dağılmasıyla birbirlerine bağımlı olan cumhuriyetler arasında ticari ilişkiler kopmuştur. Buna göre de, bir zamanlar var olan çok yönlü iktisadi ilişkiler sisteminin parçalanma süreci sonucunda dağılması, yeni bağımsızlık elde etmiş devletlerde iktisadi gerilemeye ve resesyona sebep olmuştur (Koyçumanov, ve Bobuşev, 2016). Aynı zamanda sistem dahilinde cumhuriyetler arasında mutlak gelir eşitsizliği mevcut olmuştur. Örneğin, 1990 yılında kişi başına GSYİH endeksi = 100 olarak kabul edildiğinde, Rusya ve Letonya'da söz konusu endeks değeri sırasıyla 115 ve 137 iken, Kırgızistan ve Moldova'da sırasıyla 50 ve 79 olmuştur. Bölgesel olarak oluşan eşitsizlik, bağımsızlık sonrası ülkelerin kendi içinde de devam etmiştir. Bunun sebebi, mülkiyet haklarının yeniden dağılımının alt gelir grubu aleyhine olacak şekilde biçimlenmesidir. Sonuç olarak harcamalardaki hızlı ve dramatik düşüş, gelir dağılımındaki adaletsizlikle beraber fakirliği aşırı düzeye yükseltmiştir (Emsen, vd., 2011: 62).

Grafik - 2: Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Oranlarının Karşılaştırılması

Kaynak: World Bank veri tabanından derlenmiştir.

Başlangıç şartlarından dolayı bağımsızlığın ilk yıllarında BDT ülkelerinde büyüme oranları düşük kalmıştır. Emtia fiyatlarındaki artış büyümeyi etkilemiş ve 1998 yılı sonrası büyüme oranları MDA ülkelerinin üzerinde seyretmiştir. Ancak doğal kaynaklara dayalı gelişme sürdürülebilir olmadığı için zamanla bu fark kapanmıştır (Grafik 2).

Ülkelerin sahip oldukları iktisadi, sosyal ve kültürel yapı farklılıkları büyüme performanslarını da etkilemiştir. Merkezi planlama sisteminin yıkılması sonucunda farklı coğrafyalara dağılmış, farklı doğal kaynak ve işgücü zenginliğine sahip ülkelerin uyguladıkları reform programlarının benzer olmasına rağmen, Tablo 4'den görüldüğü gibi ülkeler farklı iktisadi büyüme başarıları göstermişlerdir. Bu durum; hükümetlerin karar almadaki öncelikleri, uygulanan politikaların ve kurumsal yapılanmanın derecesi, ülkelerin geçmişteki iktisadi performansları, uluslararası kuruluşlardan gelen yardım ve finansal destekler, bölgesel savaş gibi diğer dışsal etkenler gibi koşullarla açıklanabilir (Sakınç, 2005: 24). Özellikle başlangıç koşulları iktisadi performansın sergilenmesinde avantaj ve dezavantajlar sağlamıştır. Bu bakımdan ülkelerin batıya olan yakınlığı, doğal kaynak zenginliği, etnik yapı, sektörel bölüşüm, sosyalist sistemde mevcut olma süreleri ve diğer faktörler dikkate alınarak başlangıç koşulu endeksi oluşturulmuştur. Yüksek endeks değerinin olumlu başlangıç koşulu olarak değerlendirildiği bu gösterge Baltık Cumhuriyetlerinde -0.2, MDA ülkelerinde 2.6, BDT ülkelerinde ise -2.0 olarak hesaplanmıştır. Yani eski SSCB'de diğerlerine nazaran daha fazla uygun olmayan koşullar başarı düzeyini olumsuz etkilemiştir (Musayev, 2007: 115).

Klasik görüş geçiş kavramını ve sürecini iktisadi büyümedeki etkinlik olarak ele almaktadır. Yani bu yaklaşıma göre, ülkelerde büyüme olanaklarının kullanılabilceği minimum koşullar dikkate alınarak, büyümenin nasıl gerçekleştirileceği tartışılmaktadır. Buna karşın Colombatto, geçiş sürecini farklı yönden incelemiş, geçişin bireylerin tercihleri, tutumları, algılarındaki değişmelerle ilgili olduğunu öne sürmüştür. Bundan dolayı serbest piyasa ekonomisinin hüküm sürdüğü toplumlarda bireysel çıkarlar önemli rol oynar ve toplumlar alıştıkları tutumları nadiren değiştirirler. Bu durumda sorun sadece teknik değil, kültürel (Colombatto, 2001: 285). SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlık kazanarak dönüşüm sürecine giren cumhuriyetler piyasa ekonomisinin etkin bir şekilde kurulması için zihniyet değişikliğinin sağlanması, müteşebbislerin yetiştirilmesi gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır (Solak, 2003: 457).

Piyasa ekonomileri ile karşılaştırıldığında geçiş süreci yaşayan ülkelerin makro iktisadi dengesizlikleri, yapısal farklılıkları ve dış ticaret yapısı geçiş sürecinin başarısını ve niteliğini etkilemiştir. Geçiş sürecinde yaşanan sorunların başlıca sebepleri şunlardır (Kolodko, 1999: 12):

- i. Liberal piyasa ekonomisi için örgütsel altyapı eksikliği.
- ii. Zayıf finansal araçların özelleştirilmiş varlıkları etkili bir şekilde tahsis edebilmemesi.
- iii. Özelleştirme öncesinde devlet işletmelerinin ticarileştirilmesindeki eksiklikler.
- iv. Serbest piyasa koşulları altında kurumsal yönetimi yürütmede niteliksiz kadronun olması.
- v. Rekabete dayalı politikalar uygulamak için kurumsal altyapının yetersizliği.
- vi. Yasal çerçevenin, yargı sisteminin zayıflığı ve buna bağlı olarak vergi yasaları ve iş sözleşmelerinin uygulamadaki yetersizliği.
- vii. Yerel yönetimlerin bölgesel kalkınma sorunlarının çözümündeki yetersizliği.
- viii. Piyasa ekonomisi ve sivil toplumun işlevlerini destekleyecek sivil toplum örgütlerinin eksikliği.

Planlı ekonomisine özgü sabit fiyat uygulamasının yerine, piyasa ekonomisine geçişle birlikte arz ve talep dengesine göre belirlenen serbest fiyat uygulamasına geçilmiştir. SSCB döneminde dengeyi yansıtmayan fiyatlar serbestleşme ile birlikte aşırı yükselmiş ve Tablo 4' den de görüldüğü gibi hiperenflasyonla sonuçlanmıştır. Makro istikrar sağlanmadan, kurumsal yapılar oluşturulmadan liberalizasyon politikasının izlenilmeye çalışılması enflasyonu aşırı yükseltmiştir. Macaristan ve Çekoslovakya'da bu programların dikkatle yürütülmesi sonucunda meydana gelecek olumsuzlukların karşısı alınmıştır. Yüksek fiyat artışlarının diğer nedenleri ise kıtlık, üst yönetimin müdahaleleri ve bütçe açıklarının parasallaştırılması gibi nedenlerdir (Dikkaya, 2009: 84).

Bahsedilen ülkelerin yaşadıkları sorunlardan biri de dış borçlar olmuştur. Bu gösterge bakımından MDA ülkelerinin borç düzeyi daha yüksektir. Ancak AB ve çeşitli uluslararası kurumlar tarafından sağlanan fon ve mali yardımlar sayesinde iktisadi istikrarsızlığın karşısı alınmıştır. BDT ülkeleri ise, görece olarak dışa kapalı olduğu için daha az borçlanmaya gitmişlerdir. Diğer taraftan, dış ticarete kaçakçılığın artması; bazı işletmeler

özelleştiği için devlet kontrolünün azalmasıyla kamu gelirlerinin düşüşü bütçe açıklarına sebep olmuştur. Aynı zamanda bağımsızlık öncesi kıtlık dönemlerinde arttırılan tüketim vergisi önemli kamu gelir kaynağı olmuştur. Geçiş sürecinde kıtlığın giderilmesi fonksiyonunu fiyatların serbestleştirilmesi üstlendiğinden ülkeler söz konusu gelir kaynağından mahrum olmuştur. Bu açıkların para basılarak, yani emisyonla giderilmesi ve ticaret bağlılığının azalması sonucunda ortaya çıkan negatif arz şokları yukarıda da belirtildiği gibi enflasyonun yükselmesine sebep olan nedenlerden biri olmuştur. BDT ülkelerinde kamunun payının daha fazla olması ve doğal olarak parasallaştırmannın hacminin az olmasına rağmen, enflasyon oranları daha yüksek olmuştur. Bu durum söz konusu ekonomilerde arzda yaşanan şokların etkisinin daha fazla olduğunu göstermektedir (Emsen, vd., 2011: 519).

Tablo - 5: Geçiş Ekonomilerinde Kamu Dış Borçları.

Ülkeler	Kamu Dış Borçlarının GSYİH' ya Oranı (%)		
	2005	2008	2011
MDA Ülkeleri	42.8	35.2	42.8
Hırvatistan	57.3	35.3	40
Ç. Cumhuriyeti	30.5	33.3	39.6
Macaristan	60.4	72.1	80.3
Polonya	48.4	45.2	55.6
Slovakya	43.6	29.4	42
Slovenya	29.1	24	37.1
Arnavutluk	55.3	54.3	59.7
Bosna-Hersek	58	34	36.8
Bulgaristan	41.1	19.6	17.9
Makedonya	26.4	25.8	24.8
Romanya	21.4	12.5	35.2
Karadağ	-	32.4	44
Sırbistan	-	40	44
BDT ülkeleri	36.4	22.1	31.1
Azerbaycan	15.5	9.4	10.8
Ermenistan	32.8	20	39.4
Rusya	24.7	9.5	9.8
Kazakistan	12.1	10.7	11.4
Kırgızistan	97.8	56.4	63
Tacikistan	40	34.3	36.6
Ukrayna	22.1	13.4	40.4
Moldova	-	-	29.8
Gürcistan	46.3	23.4	39

Tablo - 5 Devam: Geçiş Ekonomilerinde Kamu Dış Borçları.

<i>Baltık Ülkeleri</i>	13	10	28.3
Letonya	14.2	9.7	39.8
Litvanya	19.6	17.3	38.6
Estonya	5.5	2.9	6.5

Kaynak: World Economic Forum veri tabanından derlenmiştir.

2.6. Merkezi Planlamadan Serbest Piyasaya Geçiş Yöntemleri

Aynı amaca ulaşmayı hedefleyen geçiş ülkeleri çok farklı özellikler, altyapı ve becerilerle geçiş süreci rekabetine girmişlerdir. Söz konusu farklılıklar, her bir ülke için kendine has özellikleri dikkate alacak şekilde geçiş politika ve stratejilerinin uygulanmasını gerektirmiştir. Ancak geçiş ile ilgili teorik tartışmalar daha dogmatik olmuştur. Bazıları Polonya'daki gibi "big bang" ve ya "şok terapi" stratejisinin bazıları ise Macaristan'daki gibi aşamalı yaklaşımın işe yaradığı için tüm ülkelerde uygulanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bu nedenle, hangi stratejilerin izlenilmesi gerektiği şeklindeki tartışma, her bir ülkenin kendine has özelliklerini dikkate almayan genel bir geçiş yöntemi bulma amacından sapmıştır (Castanheira, and Popov, 2016). Şok stratejinin savunucularına göre geçiş sürecinde sorunlar ortaya çıktığı için bu süreci hızlı şekilde atlatmak sorunların da hızlı bir şekilde çözülmesine yol açacaktır. Aşamalı ve ya tedrici yaklaşımın savunucularına göre ise, bu yöntem geçiş fiyatların serbestleştirilmesi, özelleştirme gibi politikaların uyum sürecini daha kolay şekilde sağlayacaktır (Dikkaya, 2009: 85). "Şok terapi" stratejisi ile "aşamalı yaklaşım" stratejisi arasındaki temel fark bu politikaların uygulandığı süre ve yapısı ile ilgilidir. Bu stratejilerin mühim bir eksikliği ise, geçiş uygulamalarının hızı konusunda mutlak süre belirtmemeleridir (Somucuoğlu, 2001: 14).

2.6.1. Şok Terapi Stratejisi

Hızlı şekilde piyasa ekonomisine geçişi savunan bu stratejide geçiş süresi ile ilgili ortak bir fikir yoktur. Bu stratejinin uygulandığı ilk yıllarda piyasa reformlarının iki yıl içinde yapılması gerektiği öne sürülmüştür. Fakat böylesine kısa süre zarfında yapılan uygulamaların geçiş sürecini zorlaştırdığı görülmüştür. Buna göre, şok stratejilerin hangi zaman aralığında uygulanması gerektiği konusunda net fikir söylemek güçtür (Shimomura, 2003: 251).

Bu yönteme göre, hızlı şekilde uygulanan reformlar geçişin başlangıcında aşamalı yaklaşıma oranla daha yüksek enflasyon ve işsizlik artışına sebep olsa da, kısa sürede bu durum ortadan kalkacaktır. Diğer taraftan, şok stratejisi, piyasa reformlarının her sektörde uygulanmayacağı takdirde yeterli sonuca ulaşılamayacağını ileri sürmektedir. Bu düşünce neoklasik kuramdan gelmektedir (Somuncuoğlu, 2001: 17).

Serbest piyasa enstrümanlarının oluşturulmasında hızlı davranılmasının gerekliliği vurgulansa da, bu konuda bazı riskler de mevcuttur. Başlangıç durumu endeksi düşük olan ülkelerde şok terapi uygulamaları iktisadi dengeleri boza bilecek olumsuzluklara yola açabilir (Musayev, 2007: 118). Daha çok MDA ve Baltık Cumhuriyetleri tarafından uygulanan bu stratejinin sonuçlarına göre, iktisadi performansta yükseliş yaşanmış ve bunu esas alarak uygulanması gerektiği öne sürülmüş, fakat BDT ülkelerinde başarılı sonuç sağlanamamıştır (Akar, 2007: 10).

2.6.2. Tedrici Strateji

Tedrici ve ya aşamalı stratejiyi savunanlara göre, yapısal politikaların hızlı bir şekilde uygulanması zordur, ayrıca ülkelerin bağımsızlığın erken döneminde birbirlerinden farklı durumlarda ve farklı özelliklere sahip oldukları için planlı ekonomiyi kısa zamanda terk etmeleri olumsuzluklara sebep olabilir. Bu stratejinin temel amacı, ortaya çıkabilecek ani ve olası şokların etkisini yumuşatmak, uygulanacak piyasa reformlarını uzun zaman dilimine yaymaktır. Tedrici politikaları savunanlar, şok stratejilerine tam olarak karşı çıkmamakta, ancak her ülkenin kendine özgü özellikleri dikkate alınarak uygun politikaların yürütülmesi gerektiğini öne sürmektedirler (Shimomura, 2003: 252).

Tedrici stratejiler BDT ülkeleri, özellikle Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri tarafından daha çok benimsenmiştir. Bunun sebepleri arasında söz konusu ekonomilerde SSCB dönemi kaynaklı sorunların mevcut olması, monopollerin yaygınlaşması, bağımsızlık sonrası merkezden gelen yardımların kesilmesi, beşer sermaye kaynaklarının yetersizliği, Rusya'nın siyasi ve iktisadi olarak etkisinin sürmesi gibi faktörleri sıralayabiliriz (Dikkaya, 2009: 86).

Kolodko'ya (1999: 3) göre, hedeflenen düzenin oluşturulması için serbestleşme ve özelleştirme politikaları yeterli değildir, bunlarla beraber kurumsal uyarılmanın da gerçekleşmesi gerekmektedir. Şok terapi stratejisi ekonomide istikrarın oluşmasına önemli

rol oynaya bilir, ancak bunun için güçlü iktidarlar gerekmektedir. Aynı zamanda bu tatbikat sosyal sorunların ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. Bundan dolayı geçiş sürecinin tedrici olarak gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır. Zira yeni kurumların, iktisadi davranışların aniden değişmesi güçtür. Genel olarak başlangıç dönemi sonrasında iktisadi stabilizasyonun sağlanması açısından yapısal reformların uygulanmasının hızlı şekilde değil, tedrici strateji esas alınarak aşamalı olarak yürütülmesinin gerekliliği anlaşılmıştır. Fakat şok terapi ve tedrici stratejilerden hangisinin uygulanmasının gerektiği yönündeki münakaşalar önemini yitirmiştir. Söz konusu politikalar önce Macaristan ve Polonya’da benimsendikten sonra tartışmalara sebep olsa da, günümüzde bu ülkelerin izledikleri politikaların birbirine benzer olduğu, hem şok hem de tedrici yaklaşımların birbirini tamamladığı, birlikte uygulanmasının gerektiği gözlemlenmiştir (Somuncuoğlu, 2001: 18-19).

2.7. Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Uygulanan Piyasa Reformları

SSCB’nin son dönemlerinde ortaya çıkan makroekonomik sorunlar sosyal refahı olumsuz etkilemiş, önemli iktisadi göstergelerdeki olumsuzluklar istikrarsızlığın yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Merkezi planlı sistemde sanayi sektörüne gerekenden fazla önem verilmesi, yatırım ve tasarruf arasındaki bağlantının finansal değil, planlı olarak yapılandırılması, piyasa yapısına özgü yasal sınırların mevcut olmaması bağımsızlık sonrası ülkelerin gereken değişikliği yapmasını zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı geçişin ilk dönemleri ülkeler için zorlu geçmiş ve reformlar uygulanarak istikrarın sağlanmasına çalışılmıştır (Akar, 2007: 14).

Geçiş sürecinde uygulanan piyasa reformları diğer ülkelerdeki uygulamalardan farklı olarak daha geniş ölçekli ve yoğun olmaktadır. Post komünist geçiş son derece karmaşık bir gelişim sorunu olarak görülmektedir. Sorunların daha ciddi ve farklı boyutlarda olması, reformların da geniş ve kapsamlı sistematik değişim içermesine sebep olmuştur (Shu-Yun Ma, 1998: 350). Genel olarak bu konuda yapılması gerekenler; uluslararası ticarete, fiyatlarda serbestleşmenin, liberalleşmenin sağlanması, vergi reformları ile bütçe sorunlarının çözülmesi, özelleştirme ve yasal reformlar, ticaret kanunlarının tahsisi olarak kabul görmüştür (Musayev, 2007: 119).

Yapısal reformlardaki başarı düzeyinin getirdiği iktisadi istikrar nedeniyle büyümedeki iyileşme MDA ülkelerinde BDT ülkelerine göre daha erken başlamıştır.

Falcetti, Lysenko, Sanfey (2005:3) makalesinde geçiş ekonomilerinde büyüme ile reformlar arasındaki ilişkiyi incelemiş ve AB üyeliği bulunan MDA ülkeleri ile diğer geçiş ekonomileri arasında önemli bir fark oluşmuştur. Buna göre, AB'ye üye veya aday olan ülkeler, diğerlerinden daha yüksek büyüme oranlarına, daha radikal reform uygulamalarına ve daha yüksek hayat standartlarına sahiptir. Bazıları: Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya, Estonya ve Slovenya üst düzey performans ortaya koyarak GÜ' e yaklaşmış, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatına (OECD) üye olmuşlardır. Aynı zamanda adı geçen ülkelerle beraber Bulgaristan ve Romanya 2007 yılında AB üyeliğine kabul edilmiştir (Emsen, vd, 2011: 72).

1996 Dünya Kalkınma Raporuna göre geçiş kavramına resmi bir tanım getirilerek, reformların diğer ülkelerdeki kalkınma reformlarından farklı olarak kabul edilmiştir. Buna göre, geçişin uzun dönemdeki amacı, yaşam standartlarında yükselmeyi sağlayacak iyi işleyen bir piyasa ekonomisinin yerleştirilmesidir. Geçiş reformlarının diğerlerinden farkı, kapsadığı sistematik değişimdir ve toplumsal davranışları ve kurumları biçimlendirmektedir. Diğer gelişmekte olan ülkelerde uygulamalar ise, ölçek ve yoğunluk olarak geçiş ekonomilerine nispeten daha soluk kalmaktadır (World Development Report, 1996: 3).

Dünya Bankasına göre, geçiş sürecinde yapılması gerekenler; makroekonomik stabilizasyon, fiyatların ve ticaretin liberalleştirilmesi, özelleştirme uygulamalarına destek verilmesi, vergi, hukuki, yasal ve kurumsal reformların tatbik edilmesinden ibaret olmalıdır (World Bank, 2002).

International Monetary Found (IMF) uygulanması gereken reformlar ile ilgili dört adım önermiştir. İlk önce, liberal ve istikrar sağlayıcı politikalar hızlı şekilde tatbik edilmelidir. Daha sonraki ikinci adımda, özelleştirme işlemleri yapılmalı, fakat uyum sürecine gerek duyulduğu için aşamalı olarak yürütülmelidir. Üçüncü adımda, kurumsal reformlara öncelik verilmeli, en son olarak ise üretimdeki daralma ve hiperenflasyonun görülmemesi için başlangıçta iktisadi istikrar temin edilmelidir (International Monetary Found [IMF], 2000).

Yapılan çalışmaların çoğunda reformların büyüme için yararlı olduğu savunulmuştur. Örneğin, Melo, Denizer, Gelb ve Tenev'in (2001) yapmış oldukları çalışmada ortaya çıkan bulguya göre, reform göstergelerindeki artışın öncelikle büyüme üzerinde olumsuz etkisi

vardır, ama bir yıl sonra ortaya çıkan olumlu etki, başlangıçtaki düşüşü fazlasıyla geride bırakmaktadır (Melo, et.al., 2001: 1). Ülkelerin SSCB döneminden kalan, birbirlerinden farklı ve kendine has özellikleri, reform sürecinde gösterdikleri çaba başarı düzeyini etkilemiştir (Kesici, 2008: 79). Başlangıç durumları görece olarak iyi olan ülkelerde, daha çok MDA ülkelerinde yakalanan başarının büyüme üzerinde olumlu etkileri görülmüştür. BDT ülkelerinde ise liberal ve özelleştirme politikalarında gelişmeler yaşansa da, daha sonra Rusya, Beyaz Rusya, Moldova'da reform hızı yavaşlatılmış, OAK bölgesinin doğal kaynak zenginliğine güvenmesi gerekli çabanın gösterilmesini engellemiş, kısaca sistemsiz uygulamalar yapılmıştır (Musayev, 2007: 130).

2.7.1. Dış Ticaret Reformları ve Dışa Açılmanın Erken Dönem Etkileri

Sosyalist ülkeler tarafından 1949 yılında kurulan Comecon' un amacı planlı iktisadi yapı içinde büyümeyi sağlamak ve Batı ile ilişkileri kısıtlamak olmuştur. Fakat birlik içerisinde dış ticaret beklenen düzeyde gelişmemiştir. Comecon dahilinde uzmanlaşmaya gidilmesi rekabet oluşumunu engellemiştir ve ekonomilerin ticari olarak birbirleriyle sıkı bağımlılığı geçiş sürecinde sorunlara sebep olmuştur. Ticaretin liberalleştirilmesi, merkezin kontrolü ile yönetilen ticaret ve döviz sisteminin terk edilerek serbest piyasaya yönelik mekanizmaların oluşturulmasını gerektirmektedir. Buna göre dünya fiyatları ile uyum sağlanması açısından dış ticarete kotaların kaldırılması, ihracatın ve eski sistemde ihtiyaç duyulmayan teşebbüs ruhunun teşvik edilmesi, aynı zamanda serbest piyasa ekonomisinin temellere yerleştirilmesi için sosyalist ağırlığı bulunan kurumların yerine piyasa kurumları meydana getirilerek makro stabilizasyon sağlanması önem taşımıştır (Dikkaya, 2009: 93).

Transformasyon sürecinin başlangıcında, diğer reformlar gibi dış ticaret reformlarının da hızlı ve ya yavaş uygulanması konusunda tartışmalar yaşanmış, fikir birliği sağlanamamıştır. Tedrici stratejiye göre, dış ticaret ve fiyatların serbestleştirilmesi hızlı olmayacak şekilde gerçekleştirilmelidir. Sebep olarak mevcut sosyalist yapının kalıntıları gösterilmiştir. Eğer dış ticaret ve fiyatlar üzerindeki kontroller aniden çekilse, yurtiçi üreticiler rekabette zorlanacak, büyük hacimde üretim düşüşü yaşanacaktır. Hızlı reformu savunanlara göre ise, erken dönemde yüksek enflasyon ve üretim hacminde daralma yaşansa da, bu durum geçicidir ve zamanla iktisadi istikrar sağlanacaktır. Ticari serbestleşme için sabit kur sisteminin terk edilerek dalgalı döviz kuru sistemine geçilmeli, döviz piyasasına

giriş kontrolü ve ticarete kotalar ortadan kaldırılmalı, gümrük engelleri kaldırılmalıdır. Tedrici stratejinin aksine şok terapisi stratejisine göre, hızlı liberal politikaların uygulanması sonucunda yerli üreticiler dış rekabetten etkilenecek iflas etse bile, bu durumda kaynakların daha etkin dağılımı gerçekleşecektir. Ayrıca hızlı şekilde dünya fiyatlarıyla uyum sağlanacak ve yatırımlar doğru alanlara yönelecektir (Somuncuoğlu, 2001: 24).

Tablo - 6: Ticari Liberalizasyon Endeksi

Ülkeler	Ticari Liberalizasyon Endeksi				
	1995	2000	2005	2010	2014
MDA Ülkeleri	3.5	3.9	4.2	4.2	4.2
Hırvatistan	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Macaristan	4.3	4.3	4.3	4.3	4
Polonya	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Slovakya	4	4.3	4.3	4.3	4
Slovenya	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Arnavutluk	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Bosna-Hersek	1	3	3.7	4	4
Bulgaristan	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Makedonya	4	4	4.3	4.3	4.3
Romanya	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Sırbistan	1	1	3.3	4	4
BDT ülkeleri	2.6	2.9	3.4	3.5	3.6
Azerbaycan	2	3.3	4	4	4
Ermenistan	3	4	4.3	4.3	4.3
Rusya	3	2.3	3.3	3.3	4
Beyaz Rusya	2	1.7	2.3	2.3	2.3
Kazakistan	3	3.3	3.7	3.7	3.7
Kırgızistan	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Türkmenistan	1	1	1	2	2.3
Tacikistan	2	3.3	3.3	3.3	3.7
Özbekistan	2	1	2	2	1.7
Ukrayna	3	3	3.7	4	4
Moldova	4	4	4.3	4.3	4.3
Gürcistan	2	4.3	4.3	4.3	4.3
Baltık Ülkeleri	4	4.2	4.3	4.3	4.3
Letonya	4	4.3	4.3	4.3	4.3
Litvanya	4	4	4.3	4.3	4.3
Estonya	4	4.3	4.3	4.3	4.3

Kaynak: The European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) veri tabanından derlenmiştir.

Dış ticaret reformlarının uygulanması başlangıçta sınırlı kalmıştır. MDA ve Baltık ülkelerinin liberalleşme açısından uyguladıkları reformlar diğer ülkelere göre güven

vermiştir. Tablo 6'a bakıldığında, Avrupa'da ticari liberalizasyonun hızlı şekilde gerçekleştiği görülmektedir. BDT ülkelerinde ise, çoğunlukla hammaddeye dayalı ihracat yapısından dolayı rekabette sorunlar yaşandığı için dış ticaret üzerinde devlet kontrolü hüküm sürmüş ve sabit kur sistemi uygulanmıştır. Aynı zamanda GSYİH' deki düşüşe bağlı olarak dış ticaret olumsuz etkilenmiştir (Dikkaya, 2009: 94). Özellikle ihracatta yaşanan daralmayla beraber yeni ticari partnerler arama yoluna gidilmiştir. Önce Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), daha sonralar ise Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) eğilim sergilenmiş, geniş ticaret sistemi ve düzeni ile bütünleşme çabalarının olduğu görülmüştür. Gelişmiş ülkelere olan yakınlık MDA ülkelerinde dış ticarete payını arttırmıştır ve zamanla hammadde ithalatının artması dış borçların da artmasına sebep olmuştur (Michalopoulos, 1999: 3).

1990'lerden itibaren soğuk savaşın son bulmasıyla AB'nin yeniden yapılandırılma ihtiyacı genişleme sürecini başlanmasına önemli rol oynamıştır (Bayraktutan, 2004: 118). MDA ülkelerinde AB üyeliğinin gerektirdiği uluslararası ticaret şartları istikametinde düzenlemeler yapılmış, ticari engeller yürürlükten kaldırılmıştır. BDT'de ise, DTÖ standartları doğrultusunda gerekli ticaret reformları sınırlı tutulmuş, dış ticaret açıklığına göre diğer geçiş ekonomilerinin gerisinde kalmıştır (Musayev, 2007: 130-133). Dışa açıklığın yansımalarından olan doğrudan yabancı yatırımlar başlangıçta düşük kalırken, daha sonraki dönemde özellikle MDA ülkelerinin AB üyeliği olması ve yüksek standartlarda yatırım imkanları sayesinde artmıştır. Batı ve Merkezi Asya bölgesinde ise 1991 yılında % 60 civarında olan yabancı yatırım oranı daha sonra önemli ölçüde düşmüş, 2008 yılında % 6.4 olmuştur. Bu durum BDT ülkelerinde yabancı sermaye çekmek için güvenli ortamın sağlanamamasının bir göstergesidir (Emsen, vd, 2011: 93).

2.7.2 Diğer Reformlar

SSCB döneminde idari yöntemle belirlenen fiyatlar reel değildi ve enflasyon baskı altındaydı. Aynı zamanda sosyalist devrin sonlarına doğru ekonomide gizli işsizlik yaygın hale gelmiş durumdaydı. Başlangıçta kontrol altında tutulan fiyatların serbestleştirilmesi şeklinde uygulanan reform programı bağımsızlık sonrası geçiş ülkelerinde hiperenflasyona sebep olmuştur (Somuncuoğlu, 2001: 101).

Piyasa ekonomisinin oturtulması için gerekli olan reformları uygulayan ilk ülkelerden biri olan Polonya’da fiyat reformu öncelikli olmuştur. Hükümetin kararlı şekilde hızlı reform süreci izlemesi, daha önce var olan yüksek enflasyon oranlarına bağlılıktan kaynaklanmıştır. Yüksek fiyat artışları karşısında ücretlerin artırılması, sübvansiyon sağlanarak halk üzerindeki negatif etki bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Macaristan’da ise bunun tersine, uyum sağlanması amacıyla liberalleşme aşamalı şekilde gerçekleştirilmiştir (Musayev, 2007: 125).

Geçişin ilk yıllarında üretimde ortaya çıkan düşüş, kamu gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur. Vergi bu süreçte devletler için önemli gelir kaynağı olmakla beraber, yerli üreticiler ve girişimcilerin baskı altında kalmamasına dikkat edilmesi de hedeflenmiştir. Diğer taraftan, yabancı sermayeyi cezbetmek bakımından teşviklerin sağlanması gerekli hale gelmiştir. Bundan dolayı vergi reformu yapma gerekliliği duyulmuştur. Sağlam vergi sisteminin yaratılması yabancı sermaye girişinde, dünya piyasaları ile ilişkilerin gelişmesinde, dolayısıyla sürdürülebilir büyümede önemli role sahiptir. Uygulanan reform sonrası KDV ve tüketim vergileri tatbik edilmiş, fakat birçok ülkelerde, özellikle BDT ülkelerinde vergi toplanma sorunları yaşanmıştır. Karşılaştıracak olursak, MDA ülkeleri AB ile ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla hızlı ve geniş vergi düzenlemeleri yapmış, görece olarak daha başarılı olmuştur. Aynı zamanda BDT’de bu konuda başarısızlığının nedenlerinden biri de sosyal güvenlik şebekesinin zayıf kalmasıdır (Akdağ, 2013: 84; Akar, 2007: 19; Öke, 1999:286).

Yeni sistemin kurulumu ile sosyal güvenlik alanında yaşanan sorunlar gelir düzeyi düşen toplumun refahını olumsuz etkilemiştir. MDA ülkelerinde sosyal reformlar kapsamında yardım kurumları oluşturulurken, BDT’de zamanla azalmaya doğru gitmiştir. Sosyal harcamaların artması ve mali yetersizlik, eğitim ve sağlık hizmetlerini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca işsizliğin artması emekliye ayrılanların sayısını yükseltmiştir. İstihdamın sağlanması amacıyla KOBİ’lere destek verilmesi öne çıkmıştır. Sosyal reformların uygulanması her ülkenin özelliklerine uygun olarak gerçekleştirilmiş ve etkileri de farklı olmuştur (Akar, 2007: 24).

2.8. Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme Çabaları

1980’li yıllardan sonra serbest piyasa düzeninin yaygınlaşmasıyla devletin ekonomide rolünün azaltılması en güncel konulardan olmuştur. Özelleştirme ise bu bakımdan uygun bir vasıta ve piyasa ekonomisinin etkinliğini arttırmaktadır (Tandırcıoğlu, 2002: 206). Hızına, yöntemine göre ülkeler arasında farklılık gösteren bu politikanın amacı devletin faaliyetini minimuma indirerek rekabet ortamını oluşturmaktır (Yavuz, 2005: 55). Diğer bir deyişle, yabancı sermayenin de ülkeye girmesiyle yerli firmalar arasındaki yarış yurtiçi üretimin kalitesini, dış ticaret hacmini arttırmakta, aynı zamanda devlet de gelir sağlamaktadır (Musayev, 2007: 123). Mülkiyetin demokratikleştirilmesi şeklinde algılanan özelleştirmede temel amaç, mülkiyeti tabana yayarak kalkınmayı sağlamaktır (Bayraktutan, 2010: 118).

Yürütülen reform programları içerisinde özelleştirmeler, bazı ülkelerde, özellikle Polonya ve Rusya’da öncelik sıralamasına göre ilk sıralarda yer almıştır. Buradan elde edilen gelirle bütçe açıklarının giderilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu uygulamanın şok terapisi stratejisinin önerdiği gibi hızlı şekilde ve ya tedrici yaklaşıma göre aşamalı olarak yapılması konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Hızlı geçişi savunanlar, özelleştirmenin kısa zaman diliminde yapılmayacağı taktirde verimsiz çalışan kamu işletmelerinin daha da etkisiz hale geleceğini, monopol olumsuzluklarının artacağını öne sürmüşlerdir. Diğer taraftan, öncelikli olarak makro iktisadi istikrarın sağlanması, fiyatların serbestleştirilmesinin gerekliliği, hızlı şekilde yapılacak özelleştirmelerin maliyetinin yüksek ola bileceği savunulmuştur. Yaşanan deneyimler sonrasında şok terapisinin önerilerinin geçersiz olduğu anlaşılmıştır. Örneğin, Rusya’da iktisadi göstergelerde iyileşme temin edilmeden uygulanan reformlar sonucunda sağlam özel sektör kurulamamıştır. Aynı zamanda diğer geçiş ekonomileri bu alandan istedikleri gelir düzeyini sağlayamamışlardır (Dabrowski, 1995: 27).

Özelleştirmelerin genişletilmesi ile ekonomide kamunun rolü azaltılmaya çalışılmıştır, ama diğer taraftan da bu sürecin gerçekleştirilmesi için devlet müdahalelerine ihtiyaç duyulmuştur. Kamu ve özel işletmelerin karşılaştırılmalı analizine dayanan bir çok ampirik çalışmada, özelleştirmenin zorunluluğu öne çıkarılmış ve “devletin dayanıksızlığı” ileri sürülmüştür. Devlet işletmelerinin etkin olmayışı ile ilgili çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bunları aşağıdaki gibi sırlaya biliriz (Qubadoğlu, 2001: 9):

i. Sosyal yaklaşım. SSCB döneminde mal ve hizmet üretiminde kamu işletmeleri önemli rol almış, üretim kalitesi merkezin hükümetin isteği ve siparişi ile belirlenmiştir. Bu siparişler rekabetsiz ortamda ve tekelcilik timsalinde gerçekleştiği için kamu işletmelerinin faaliyetini olumsuz etkilemiştir.

ii. Siyasi yaklaşım. Devlet işletmeleri ile mukayesede özel sektör kurumları siyasi müdahalelere daha az maruz kalmaktadır. İlgili siyasi gruplar tarafından baskı yapılması durumunda yönetim kalitesinin azalmasına, ürün çeşitliliğinde başarısızlığa, sermaye yetersizliğine sebep ola bilmektedir. Bu yaklaşımın tersini savunanlara göre, özel mülkiyetçiler kısa dönemli kazanca önem vermekte ve spekülatif davranmaktadırlar. Siyasi müdahaleler ise uzun dönemde kurumların faaliyetini iyileştirmektedir.

iii. Teşvik edici yaklaşım. Vickers ve Yarrow (1988: 889) özelleştirmenin yönetimi en iyi şekilde teşvik ettiğini belirtmişlerdir. Onlara göre, devlet işletmeleri önemli kontrol mekanizmalarına sahip değildir. Çünkü bu mekanizmalar bürokratik olmakla beraber, esnekliği yoktur.

iv. Beşeri sermaye yaklaşımı. Özel işletme sahipleri yönetim sisteminin etkin şekilde çalışması amacıyla kaliteli kadronun oluşturulmasında daha fazla ilgilidir. Kamu işletmelerinde ise hükümetin siyasi görüşlerini savunan ekip önem kazanmaktadır. Bu yaklaşıma ters argümana göre, özel sektördeki işletme sahipleri kurumun değil, kişisel çıkarının peşinde olduğu durumlarda kaliteli yöneticilerle çalışmaktadır.

v. Rekabet yaklaşımı. Özel sektörün gelişimi rekabeti arttırırken, kamu işletmeleri yavaşlatabilir.

Tablo - 7: Geçiş Ülkelerinde Özelleştirme Göstergeleri

Ülkeler	Küçük ölçekli özelleştirme		Büyük ölçekli özelleştirme		Özel sektörün GSYİH içindeki payı (%)	
	1995	2014	1995	2014	2005	2010
MDA Ülkeleri	3.5	4	2.3	3.5	70	71.4
Hırvatistan	4	4.3	3	3.7	68	70
Macaristan	3.7	4.3	4	4	80	80
Polonya	4	4.3	3	3.7	75	75
Slovakya	4	4.3	3	4	80	80
Slovenya	4	4.3	2.7	3	65	70
Arnavutluk	4	4	2	3.7	75	75
Bosna-Hersek	2	3	1	3	55	60
Bulgaristan	-	4	-	4	75	75

Tablo – 7 Devam: Geçiş Ülkelerinde Özelleştirme Göstergeleri

Makedonya	4	4	2	3.3	65	70
Romanya	2.7	3.7	2	3.7	70	70
Sırbistan	3	3.7	1	2.7	60	60
BDT ülkeleri	2.6	3.6	2.1	2.8	56.7	59.1
Azerbaycan	1	3.7	1	2	60	75
Ermenistan	2.7	4	2	3.7	75	75
Rusya	4	4	3	3	65	65
Beyaz Rusya	2	2.3	1.7	1.7	25	30
Kazakistan	3	4	2	3	65	65
Kırgızistan	4	4	3	3.7	75	75
Türkmenistan	1.7	2.3	1	1	25	25
Tacikistan	2	4	2	2.3	55	55
Özbekistan	3	3.3	2.7	2.7	45	45
Ukrayna	2	4	2	3	65	60
Moldova	3	4	3	3	60	65
Gürcistan	3	4	2	4	65	75
Baltık Ülkeleri	4	4.3	2.5	3.9	75	75
Letonya	4	4.3	2	3.7	70	70
Litvanya	4	4.3	3	4	75	75
Estonya	-	4.3	-	4	80	80

Kaynak: The European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) veri tabanından derlenmiştir. **Not:** Özelleştirmelerin başarısı 1 ve 4 arasında sayısal değerlerle gösterilmiş ve en yüksek değer en yüksek başarı düzeyini yansıtmaktadır.

BDT’de başlangıç koşullarının elverişsizliği özelleştirme reformlarının uygulanmasında olumsuz etkiler doğurmuştur. Özellikle, Türkmenistan ve Beyaz Rusya’da kamu payının ağırlığı dikkat çekmektedir. Son dönemler özel sektörün payı artsa da, yasal ve hukuki düzenlemelerin eksikliği nedeniyle elverişli rekabet ortamının yaranmasında sorun teşkil etmektedir. Bu manada MDA ülkeleri daha başarılı olmuşlardır, ancak bazı ülkelerde yaşanan olumsuzluklar özelleştirmelerin her zaman her yerde başarılı olmayacağını göstermektedir (Musayev, 2007: 154).

2.8.1. Özelleştirme Yöntemleri ve Sorunları

1990’lı yıllardan itibaren geçiş ülkelerinde denenmeye başlanan özelleştirme reformlarının tatbikinde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Serbest mali kaynakların kıtlığı, yabancı sermaye çekmek için uygun iktisadi koşulların olmaması özelleştirmenin düşük hızda gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bu durumda hedeflenen amaçlara ulaşılmasının güç olduğunu gören ülkelerde yeni yöntemler tartışılmaya başlanmıştır. Bu yöntemler; biçimine, süresine, hızına göre farklılık göstermiştir. En yaygını, 1994 yılında 18 geçiş ülkesinin

kullandığı kitlesel özelleştirme programları olmuş ve süreci hızlandırma bakımından mühim rol oynamıştır. Devlet mülkiyetinin bir kısmını topluma karşılıksız vermeyi öngören bu programın ana hattını, vatandaşlara ücretsiz ve ya minimum bedel karşılığında verilen, özelleştirme sürecinde hisse senedine değiştirilebilme fırsatı olan kuponlar, özelleştirme fişleri oluşturmuştur. Bu tür programlara Çek Cumhuriyeti ve Slovakya’da “hızlı özelleştirme”, Polonya’da “kitlesel özelleştirme”, Romanya’da “emlakın mülki programları”, Rusya’da “vaucher özelleştirilmesi”, Azerbaycan’da “çek özelleştirilmesi” denilmiştir. Kitlesel özelleştirme programları farklı amaçlarla ve metotlarla uygulanmıştır. Bunları genel olarak 3 başlık altında toplayabiliriz (İbadoğlu, 2001: 65):

i. Serbest pazar modeli. Bu modelde vatandaşlar nominal değeri olan vaucherler elde ederek serbest şekilde alıp satabiliyorlar. Bu vaucher sahiplerine şirketlerin pay senetlerini alma hakkı tanımaktadır. Daha liberal olan bu model Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan’da benimsenmiş, denetimin yetersizliğinden dolayı eleştirilmiştir.

ii. Karma model. Bu model çerçevesinde vatandaşlar belirli puan miktarında kuponlar almakta, fakat alış-satış yapamamaktadırlar. Değişirme mekanizması devlet tarafından düzenlenmektedir. Hisse senetleri ile değişim işlemleri ya ihale organizasyonlarında (Kırgızistan ve Kazakistan’daki gibi) ya da bilgisayar üzerinden bölünme mekanizmasının tatbiki (Çek Cumhuriyeti ve Slovakya’da olduğu gibi) vasıtasıyla yapılmaktadır.

iii. Merkezi kontrol modeli. Bu modelde vatandaşlar nominal değeri olmayan, ancak pay senedi alma hakkının tanındığı bir sertifika almaktadır. Ulusal yatırım fonlarında bulundurulmuş sertifikaların değiştirilmesi, satılması ve üçüncü şahıslara verilmesi yasaktır. Ulusal fonlar kitlesel özelleştirmeye dahil edilen şirketlerin paylarını almakta ve pazar fiyatına uygun olarak vatandaşların sertifikaları karşılığında değişmektedirler. Bu modelin örneği Polonya’da uygulanmıştır. Dikey idari yöntemin benimsenmesine rağmen, Polonya modeli bazı serbest piyasa özelliklerini barındırmaktadır. Şöyle ki, özelleştirme sertifikaları süreç döneminde likit olmasıyla öne çıkmış, hatta 1996 yılında başlangıç fiyatına göre 8.5 kat pahalı hale gelmiştir.

Tandırcıoğlu (2002: 209) geçiş ülkelerinde özelleştirmenin 4 yönteminden bahsetmiştir. Birincisi, mülkiyetin ilk kazanıldığı durumda adaletsizlik tespit edilirse, varlıklar önceki sahiplerine verilir. İkinci yöntem, devletin varlıkları işletme haricindekilere

ve yabancılara satması şeklindedir. Üçüncüsü, payların işletme içindeki kadroya satılması ve bağışlaması olarak ele alınabilir. Sonuncusu ise, kupon vasıtasıyla özelleştirme. Bu yöntemde devletin sattığı şirketlerin payları kupon satın alınarak elde edilmektedir.

MDA ülkeleri ve Baltık Cumhuriyetlerinde özelleştirmede tazmin yöntemi kullanılmış, kitlesel özelleştirme modeli için geniş uygulama alanı bulunamamıştır. Devlet işletmelerinin pazar değeri ile satışı gerçekleştirilmiş, “Kayyum Konseyi” oluşturularak mülkiyetin önceki sahiplerine iadesi yapılmış, bazı ülkelerde, örneğin eski Yugoslavya’da yönetim kurulu ve işçilerin katılımıyla özel kurumlar oluşturulmuştur. Avrupa ülkelerinde özelleştirme için geniş uygulama alanının bulunmasının sebepleri arasında daha kısa sürede sosyalist sistemde yer almaları, özel mülkiyet haklarının bu kısa sürede bile belirli oranda korunması, yabancı yatırımların rolü gösterilebilir (İbadoğlu, 2001: 77).

Özelleştirme konusunda geçiş ülkelerinde yeterli sayıda bilgili insanın olmaması, mülkiyet haklarının yokluğu nedeniyle sermaye birikiminin düşük seviyede olması reform aşamasında önemli engel teşkil etmiştir (Musayev, 2007: 124). Aynı zamanda geçişin ilk döneminde yaşanan belirsizlikler nedeniyle özel sermaye ülkelerden çıkmış, ancak MDA ülkelerinde reformların olumlu etkileri sonrasında geri dönmüştür. Yaşanan sorunlardan biri özelleştirmenin yönetim ile değil, sadece mülkiyet ile ilgili olmasıdır. Bazı ülkelerde, özellikle özelleştirmenin düşük olduğu BDT ülkelerinde kurumlar, ya reformlar öncesi idareciler tarafından yönetiliyor ya da yeni yöneticiler hükumete yakın olan şahıslardır (Hüseynov, 2008).

2.8.2. Özelleştirmenin Etkileri

Geçiş ülkelerinde özelleştirmelerin etkisinin belirlenmesi amacıyla çeşitli ampirik çalışmalar uygulanmış ve birbirine zıt sonuçlara ulaşılmıştır. Frydman, et.al. (1997); Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya’da özel mülkiyetin kurum gelirlerini artırmasına rağmen, harcamaların azaltılmasında önemli etkisinin olmadığını tespit etmiştir. Anderson, et.al. (1997); Slovenya, Slovakya, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Bulgaristan’da özel işletmelerde üretim faktörlerinin kamuya göre daha fazla etkin, emek gücünün daha verimli olduğu belirlenmiştir. Konings, et.al. (1997) ise; diğerlerinden farklı sonuca ulaşılmıştır. Slovenya, Romanya, Macaristan’da özel ve kamu kurumlarının etkinliği bakımından büyük fark bulunamamıştır. Earle ve Estrin (1997) makalesine göre, Rusya’da

özelleştirmelerin bütçe sınırlamalarının sertleşmesine, pazar yapısının etkin faaliyetine ve iktisadi verimliliğe etkisi yeterli düzeyde olmamıştır.

Yukarda görüldüğü gibi özelleştirme her ülkede değişik yöntemlerle uygulanmıştır. Aynı zamanda ülkelerin başarı düzeyi de farklılık göstermiştir. Rusya'da ve BDT ülkelerinin birçoğunda yasal ve kurumsal çerçeve oluşturulmadan özelleştirme çalışmalarının yürütülmesi yeterli başarı düzeyine ulaşılmasını engellemiştir. Bunun tersine, yasal ve kurumsal reformlara öncelik veren MDA ülkelerinde ise hedeflenen başarı büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Hatta Çek Cumhuriyeti ve Slovenya gibi ülkelerde yabancı sermaye yatırımlarının olumlu etkileri yerli üreticilerden daha fazla olmuştur (Tandırcıoğlu, 2002: 209).

Özelleştirmelerin olumlu etkisi piyasa ekonomisine uygun yasal ve yapısal kurumların oluşturulması ile ilişkilidir. Bu bakımdan mali disiplinin sağlanarak, rekabetin teşvik edilmesi önem arz etmektedir. Geçiş ülkelerinin deneyimlerine göre, iktisadi dengeler yerleşmeden, serbest piyasa enstrümanları tam olarak oturtulmadan özelleştirme uygulamaları beklenen olumlu sonucu vermeyecektir (Akar, 2007: 22).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE DIŞ TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKONOMETRİK ANALİZ

Bu bölümde ekonometrik modeller yardımıyla MDA ve BDT ülkelerinde dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Analize geçmeden önce geçiş ekonomilerinin dış ticaret göstergelerine ve istatistiksel bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra konu ile ilgili olarak yapılmış ampirik çalışmaları kapsayan literatür taraması yapılmıştır. Ekonometrik analiz kısmında, öncelikle tanımlayıcı istatistikler açıklanmıştır. Uygulanacak testlerin türünü etkileyen ve güvenilir sonuçlara ulaşmak adına yatay kesit bağımlılığı testi yapılmıştır. Regresyon tahminlere geçmeden önce, durağanlığın araştırılması amacıyla hem 1. nesil hem de daha güvenilir sonuçlar veren 2. nesil birim kök testi kullanılmıştır. Ardından eşbütünleşme ve uzun dönem katsayılarının belirlenmesi amacıyla testler yapılmıştır. Son olarak, nedensellik analizi ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönü belirlenmiştir.

3.1. Geçiş Ekonomilerinde Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme İlişkisi

Sistemik dönüşümün sonucu olarak geçiş ülkelerine yönelik dış ticaretin, sermaye hareketliliğinin serbestleştirilmesi ve kontrollerin kaldırılması politikaları önerilmiş ve iktisadi büyüme performansının yükseleceği beklenmiştir. Bu bağlamda, uluslararası kuruluşlarla etkileşim sağlanmış ve bu ülkeler, AB, DTÖ, Dünya Bankası vb. kurumlara üye olmuşlardır (Sakinç, 2005: 68).

Geçişin başlangıç döneminde dışa açıklık oranının yüksek olması MDA ülkelerinde ticaret ilişkilerinin nispeten iyi durumda olduğunu göstermektedir. Zamanla uluslararası bağlantılar daha da genişlemiş; Çek Cumhuriyeti, Polonya, Sırbistan, Estonya, Bosna-Hersek'de dış ticaretin GSYİH'a oranında 2000'li yıllardan sonra önemli artış gözlemlenmiştir. Öncelikle ihracat hacminin ithalatı aştığı görülse de, daha sonraki yıllarda ihracatın ithalatı karşılama oranında azalma olmuş ve dış borç hacmi yükselmiştir. Hammadde ve aramalı içeren ithalat hacminin artması olumsuz durum olarak algılanabilir, ancak iktisadi büyümeyi sağlayan bir kaynak olduğu açıktır (Emsen, vd., 2011: 91). MDA ülkelerinde 1990'lı yıllarda AB ve dünya piyasaları ile bütünleşme sağlanmış, hammadde

tedarikinden nihai ürün ihracatına geçiş doğrultusunda gelişmeler yaşanmış; hem ihracat hem ithalatta yüksek teknoloji ve sermaye yoğun ürünlerin payı artmıştır (Kavukçu, 2008: 55).

SSCB döneminde BDT ülkeleri arasında ticaret ve arz ilişkileri birbirlerine bağımlı şekilde yürütülmüştür. Sistemin çöküşü ile bağlantılar ortadan kalkmış, üretim şokları sonucunda dış ticaret dengesi bozulmuş, dışa açıklık oranları düşmüştür. İhracat ve ithalat kotaları, döviz yetersizliği ile dış borçlar ve ödeme sorunları, takas işlemlerinin olumsuz etkileri, 1998 yılında Rusya’ da yaşanan kriz bölge ülkelerinin dış ticaretinde sorunlar yaratmıştır (Bal, 2015: 141).

Zamanla emtia fiyatlarında görülen yükseliş doğal kaynak zengini OAK ülkelerinde geçişin sonraki aşamalarında hammadde ihracatının önemini arttırmış, dış ticaret fazlası oluşmuş ve büyüme oranlarını etkilemiştir. Ancak bu yolla sağlanan iktisadi gelişme sürdürülebilir olmamıştır. Dış şoklara karşı duyarlı hale gelen bu ülkelerde son yıllar büyüme oranlarında düşüş görülmüştür (Akdağ, 2013: 71).

Tablo - 8: Dış Ticaretin GSYİH İçindeki Payı

Ülkeler	İhracatın GSYİH İçindeki Payı				İthalatın GSYİH İçindeki Payı				Cari Dengenin GSYİH İçindeki Payı			
	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014
MDA Ülkeleri	36.7	43.5	48	56.5	46.8	55.4	56	61.2	-4.4	-6.5	-5.2	-2.5
Hırvatistan	36.5	39.2	37.7	46.2	39.5	45.4	38.1	44.2	-2.3	-5.4	-1.4	0.7
Ç.Cumhuriyeti	48.3	62.3	66.1	83.8	50.1	59.9	63	77	-4.3	-0.8	-3.5	0.6
Macaristan	66.8	62.7	82.3	89.2	70.4	65	76.9	81.9	-8.4	-7	0.2	2.1
Polonya	27.2	34.9	40	47.4	33.5	35.8	42	46.1	-6	-2.6	-5.3	-2
Slovakya	54	72.2	76.5	91.8	56.6	76.8	78	88.2	-2.3	-8.2	-4.7	0.1
Slovenya	50	59.5	64.2	76.5	53.6	60.2	62.8	68.6	-2.6	-1.8	-0.1	6.9
Arnavutluk	17.8	22.8	32.4	28.2	38	47.4	53	47.2	-4.3	-7	-11.3	-12.8
Bosna-Hersek	28.6	31.6	29.7	33.9	75.5	71.6	51.3	56.8	-7.1	-16.4	-6	-7.8
Karadağ	36.8	43.5	37	40.1	51.1	61	62.7	59.9	-	-	-23	-15.2
Bulgaristan	36.4	42.5	53.7	65.1	41.8	57.2	56.4	65.9	-5.3	-11.2	1.01	1.2
Makedonya	32.9	34.8	39.7	47.8	47.2	51	58	65	-2.7	-2.5	-2.1	-0.9
Romanya	32.7	32.9	32.3	41.1	37.9	43	38.4	41	-3.6	-8.5	-5	-0.4
Sırbistan	9.8	27.1	32.9	44.3	14.3	47.1	47.9	54.2	-	-	-6.8	-6
BDT ülkeleri	52.3	45.2	41.8	39.1	54.7	50	48	48.6	-1.9	-0.8	-2.7	-4.4
Azerbaycan	39	62.9	54.3	43.2	38.3	52.8	20.6	26.2	-3.1	1.2	28.4	13.5
Ermenistan	23.3	28.8	20.8	28.4	50.4	43.2	45.3	46.9	-15.7	-2.5	-13.6	-7.2
Rusya	44	35.2	29.2	30	24	21.5	21.1	22.8	17.4	11	4.4	3.1
Beyaz Rusya	69.2	59.7	53.2	57.2	72.3	59	66.8	57.9	-3.6	1.5	-14.9	-6.8
Kazakistan	56.6	53.1	44.2	39.1	49	44.5	29.8	25.8	2	-1.8	0.9	2.1

Tablo - 8 Devam: Dış Ticaretin GSYİH İçindeki Payı

Kırgızistan	41.8	38.3	51.5	36.8	47.5	56.7	81.6	88.1	-5.5	-1.5	-6.6	-24.1
Türkmenistan	95.5	65	77.8	-	80.9	47.7	45.3	-	-	-	-	-
Tacikistan	98.7	26	15.3	-	101	52.8	52.6	-	-	-0.8	-6.5	-3.8
Özbekistan	24.5	37.8	31.6	23.4	21.5	28.6	28.5	27.2	-	-	-	-
Ukrayna	62.4	51.4	50.7	49.1	57.4	50.6	53.5	53.2	4.7	2.9	-2.2	-3.4
Moldova	49.7	51.1	39.2	41.6	75.4	91.6	78.5	78	-7.6	-7.5	-7.5	-7
Gürcistan	22.9	33.7	34.9	42.8	39.6	51.5	52.7	60.3	-5.7	-10.8	-10.2	-10.5
Baltık Cum.	45.6	54.3	64.6	74.8	51.4	63.2	63.6	73.7	-4.8	-9.5	1.2	0.7
Letonya	36.8	43.2	53.7	59.5	44.8	57.7	55.1	61.7	-3.6	-11.7	2.3	-2
Litvanya	38.5	53.9	65.3	81.2	44.7	61	67.2	79.2	-5.8	-7.1	-0.3	3.4
Estonya	61.6	65.9	75	83.9	64.8	71	68.7	80.4	-5.2	-9.8	1.7	0.9

Kaynak: World Bank veri tabanından derlenmiştir.

3.2. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Literatür Taraması

Dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkini inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalar hem geçiş ekonomileri, hem de farklı ülke veya ülke gruplarını kapsamaktadır.

Tablo - 9: Ampirik Literatür

Yazar(lar)	Yöntem	Ülke(ler) , Dönem	Bulgu
Korkmaz ve Aydın (2015)	VAR, Granger nedensellik	Türkiye, 2002-2014	İthalat ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Busse and Koniger (2012)	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	87'i GOÜ olmak üzere 108 ülke, 1971-2005	İthalat ve ihracatın GSYİH üzerinde olumlu ve önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir
Gries and Redlin (2012)	VAR, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	158 ülke, 1970-2009	Uzun dönemde ticari açıklığın ve küresel entegrasyonun büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu görülse de, kısa dönemde ilişki bulunamamıştır.
Aka (2006)	VAR, Johansen eşbütünleşme	Fildişi Sahilleri, 1969-2001	Kısa dönemde büyüme üzerinde ticari açıklığın olumlu, küreselleşmenin olumsuz etkileri bulunmuştur. Uzun dönemde ise her iki değişkenin iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğu görülmüştür.

Tablo - 9 Devam: Ampirik Literatür

Schneider (2005)	EKK yöntemi	47 ülke, 1970-1990	Hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde yüksek teknoloji ihracatı, yurtiçi inovasyonun gelişimi ve iktisadi büyümenin sağlanmasında güçlü etkisi vardır.
Yardımcıoğlu ve Gülmez (2013)	Pedroni, Kao Johansen panel eşbütünleşme, FMOLS, DOLS, Canning ve Pedroni panel nedensellik	6 Türk Cumhuriyeti, 1995-2011	Regresyon analizi sonucuna göre ihracat büyüme artırılmaktadır. Nedensellik analizine göre hem kısa, hem de uzun dönemde çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Hatemi-J (2002)	Granger nedensellik	Japonya, 1960-1999	Araştırma sonucunda ihracat ve büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunmuştur
Mamun and Nath (2005)	Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	Bangladeş, 1976-2003	İhracattan büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir.
Saaed and Hussain (2015)	Granger Nedensellik	Tunus, 1977-2012	Büyümeden ithalata ve ihracattan büyüme doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Awokuse (2007)	Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	Geçiş ekonomileri, 1994-2004 (Bulgaristan), 1993-2002 (Çek Cumhuriyeti), 1995-2004 (Polonya).	Araştırma sonucunda hem ihracat, hem de ithalatın büyüme süreci üzerinde olumlu etkisi olduğu gözlemlenmiştir.
Ağayev (2011)	Pedroni panel eşbütünleşme, Granger nedensellik	12 Geçiş Ekonomisi	İhracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığı belirlenmiştir.
Amiri (2009)	Granger nedensellik	30'u düşük, 33'ü orta-düşük, 23'ü orta-yüksek, 30'u yüksek gelirli olmak üzere 116 ülke, 1990-2005	İthalatın büyüme üzerinde etkisinin ihracattan daha fazla olduğu belirlenmiştir
Machado, Ceretta and Costa (2014)	EKK yöntemi	BRICS ülkeleri, 1995-2013	Yüksek hacimde ihracatın büyüme üzerinde olumlu, yatırımların ise olumsuz etkilerinin olduğu tespit edilmiştir
Naveed and Shabbir (2006)	Sabit etkiler modeli, Granger nedensellik	23 gelişmiş ülke, 1971-2000	Ticari açıklığın kişi başına milli gelir üzerinde olumlu etkisinin olduğu saptanmıştır.
Zeren and Ari (2013)	Granger nedensellik	G7 ülkeleri, 1970-2011	Ticari açıklık ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü ilişki bulunmuştur.
Hong (2013)	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Çin, 1994-2010	Araştırmanın sonucu ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir

Tablo - 9 Devam: Ampirik Literatür

Kristjanpoller and Olson (2014)	Eşbütünleşme, DMOLS	15 Latin Amerikası ülkeleri, 1970-2010	Bulgulara göre ihracat bu ülkelerde büyümenin motorudur. İthalat ise büyümeyi olumsuz etkilemektedir.
Stamatiou and Dritsakis (2013)	Granger nedensellik	Avrupa bölgesi ülkeleri (Yunanistan, Portekiz, İrlanda, İspanya, İtalya), 1970-2011	Araştırma sonucuna göre ihracat ve iktisadi büyüme arasında karşılıklı ilişki tespit edilmiştir, Doğrudan yabancı yatırımlar ve büyüme arasında ise hiçbir ilişki bulunamamıştır.
Gigov and Poposka (2014)	EKK	Geçiş ekonomileri de dahil 84 ülke, 1972-2011	Ticari açıklığın sürdürülebilir büyüme açısından önemi tespit edilmiştir
Uysal ve Sat (2015)	Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	Rusya, 1997-2014	İhracat ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ve güçlü korelasyon ilişkisinin olduğu belirlenmiştir
Alakbarov (2010)	Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	Azerbaycan, 1996-2008	İhracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığı belirlenmiş, ancak büyümeden ihracata doğru nedensellik tespit edilmiştir.
Afxentiou and Serletis (2000)	Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	50 ülke, 1970-1993	Araştırmaya göre Güneydoğu Asya ülkelerinde ihracat büyüme sürecinde önemli rol oynasa da, analize dahil diğer ülkeler için bu yaklaşım geçerli değildir
Gül ve Kamacı (2012)	Pedroni eşbütünleşme, Granger nedensellik	12 GÖ, 1980-2010 ve 7 GOÜ, 1993-2010	Sonuca göre ithalat ve ihracattan büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulunurken, diğer yönde ilişki bulunamamıştır

3.3. Ekonometrik Analiz

Genellikle ampirik çalışmalarda ya zaman serisi ya da kesit serisi analizi kullanılmaktadır. Bazen zaman ve kesit verilerin birleşimi olan karma veriler kullanılmaktadır. Eğer kesit birimi zaman içinde izleniyorsa bu tür karma verilere panel veri denilmektedir (Gujarati, 1999: 849). Panel veri analizinde basit bir regresyon modeli aşağıdaki gibi tahmin edilebilir:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Modelde i kesitleri, t ise zamanı göstermektedir. Panel veri analizi ile yatay kesit veriler bir bütün olarak kullanılmakta ve tahmin edilmektedir. Panel verilerin diğerlerine

göre birçok avantajları vardır. Yatay kesit veri birçok birim için bir dönem hakkında bilgi verirken, zaman serisi verileri bir birim için birkaç döneme göre bilgi vermektedir. Panel veriler daha fazla veri kullanma olanağı sağlamakta, böylece tahminlerdeki serbestleşme derecesi artmakta, daha etkin sonuçlar sağlanmaktadır. Bundan başka panel analizde değişkenler arasında çoklu bağlantı sorununa daha az rastlanmakta, heterojenlik kontrol edildiği için sonuçların sapma riski daha az olmakta ve daha güvenilir model sonuçları ortaya çıkmaktadır (Erataş vd., 2013: 23).

3.3.1. Veri ve Metodoloji

Dış ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisinin incelendiği panel veri analizinde, geçiş ekonomilerinden 12 BDT (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Moldova, Ukrayna, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan)² ve 14 MDA ve Baltık ülkelerinin (Arnavutluk, Macaristan, Polonya, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Makedonya, Romanya, Slovakya, Slovenya, Litvanya, Letonya, Estonya) 2000-2014 dönemini kapsayan yıllık verileri kullanılmış, her 2 ülke grubu için model kurulmuştur. Analizde kullanılan veriler reel GSMH (GNI)³, reel ihracat⁴ (EXP) ve ithalat⁵ (IMP) değişkenleridir. Tüm veriler Dünya Bankası veri tabanı sisteminden elde edilmiştir. Çalışmada EViews 9 ve Stata 11. istatistik paket programları kullanılmıştır. Veriler logaritmik dönüşüm yapılarak modele dahil edilmiştir.

Çalışmada hem BDT, hem de MDA ve Baltık Cumhuriyetleri için oluşturulan sırasıyla Model 1 ve Model 2'nin fonksiyonel ifadesi aşağıdaki gibidir:

$$\text{Model 1: } (LGNI_1)_i = f(LEXP_1, LIMP_1)_i \quad (2)$$

$$\text{Model 2: } (LGNI_2)_i = f(LEXP_2, LIMP_2)_i \quad (3)$$

² Gürcistan, Ukrayna ve Türkmenistan BDT'yi terk etmiştir. Ancak diğer ülkelerle ortak iktisadi yapıdan geldikleri için çalışma kapsamında ele alınmıştır.

³ 2011 yılı satınalma gücü paritesine (SAGP) göre hesaplanmıştır.

⁴ 2000 yılı baz alınarak dolar fiyatlarıyla hesaplanmıştır.

⁵ 2000 yılı baz alınarak dolar fiyatlarıyla hesaplanmıştır.

Panel veri analizinde bütün ülkeler için veri seti boyutlarının aynı olması, yani kayıp gözlemin olmaması durumunda, bu veri seti dengeli panel (balanced panel) olarak bilinir. Çalışmada kullanılan veri seti dengeli panel özelliğindedir.

Öncelikle her iki model için serilerin tanımlayıcı istatistikleri belirtilmiş, daha sonra veriler arasındaki yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Daha sonra hem birincil birim kök testleri hem de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikincil birim kök testleri uygulanarak serilerin durağanlığı belirlenmiştir. Serilerin durağanlığı tespit edildikten sonra heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund eşbütünleşme, Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi uygulanmıştır.

3.3.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Öncelikle analizde kullanılan değişkenlerle ilgili tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Her iki model için oluşturulan istatistik değerler aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo - 10: BDT Ülkelerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Minimum	Maksimum	Gözlem
GNI ₁ (milyar dolar)	263.3	5.57	3254.18	180
EXP ₁ (2000 =100)	368.3	82.80	1976.78	180
IMP ₁ (2000= 100)	398.9	83.67	1211. 7	180

Tablo - 11: MDA ve Baltık Ülkelerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Minimum	Maksimum	Gözlem
GNI ₁ (milyar dolar)	130.6	12.3	928.4	210
EXP ₁ (2000 =100)	339.1	84.3	929.5	210
IMP ₁ (2000= 100)	298.5	80.9	646.0	210

2000-2014 döneminde BDT ülkelerinde SAGP'a göre hesaplanmış ortalama GSMH değeri 263 milyar 355 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde GSMH' nin en yüksek değeri 3 trilyon 254 milyar 388 milyon dolarla 2012 yılında Rusya'da, en düşük değeri ise 2000 yılında 5 milyar 570 milyon dolarla Tacikistan'da görülmüştür. Görüldüğü gibi BDT ülkelerinde ortalama GSMH'ın yüksek olmasında Rusya'nın önemli payı vardır.

2000 yılı baz alınarak hesaplanan reel ihracat göstergelerine göre en yüksek gösterge 1976.7 ile 2011 yılında Azerbaycan'da, en düşük 82.80 ile 2001 yılında Tacikistan'da gerçekleşmiş, ortalama değer ise 368.3 olmuştur. Aynı şekilde hesaplanan ithalat rakamlarına bakıldığında zaman, en yüksek 1211.7 ile 2014 yılında Gürcistan'da, en düşük 83.6 ile 2001 yılında Kırgızistan'da, ortalama değer 398.9 olarak gerçekleşmiştir.

MDA ve Baltık Cumhuriyetleri için ortalama reel GSMH 130 milyar 659 milyon dolar, en yüksek 928 milyar dolarla 2014 yılında Polonya'da, en düşük ise 12 milyar 327 milyon dolarla 2000 yılında Makedonya'da olmuştur. Reel ihracat ve ithalatta ortalama değer sırasıyla 339.1 ve 298.5'tir. En yüksek ihracat 929.5 ile 2014 yılında Arnavutluk'ta, en yüksek ithalat ise 646.0 ile 2014 yılında Litvanya'da sağlanmıştır. En düşük ihracat ve ithalat değeri 2001-2002 yıllarında Makedonya'da gerçekleşmiştir.

3.3.3. Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının (YKB) olması durumunda, bunu dikkate almadan birin kök ve eşbütünlük testlerinin seçilmesi, yapılan analizlerin sonuçlarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Yatay kesit birimlerinin bağımlı olması, bunlardan birine gelen bir şokun, diğer kesit birimlerini de etkileyeceği anlamına gelmektedir. Yatay kesit bağımlılığının araştırılması günümüzde ülkelerin arasındaki ekonomik ilişkilerde ortaya çıkan yüksek ölçüdeki küreselleşmenin göz önünde bulundurulması açısından önem taşımaktadır (Nazlıoğlu, 2011: 6617). Çalışmada yatay kesit bağımlılığını test etmek için; Pesaran (2004: 1-39) CD_{LM} ve CD_{LM2} testleri, Breusch-Pagan (1980: 239-253) CD_{LM1} testi kullanılmıştır.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (4)$$

(4) denklemi yardımıyla CD_{LM} test istatistik değerleri elde edilmektedir. Burada T zamanı N örneklem, $\hat{\rho}_{ij}$ regresyon sonucunda ortaya çıkan kalıntılar arasındaki korelasyon katsayısıdır (Akçay, vd., 2015: 90).

Zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda ($T > N$) CD_{LM1} ve CD_{LM2} testleri, tersi durumunda ise CD_{LM} testi uygulanmaktadır. Çalışmada $T= 15$ ve $N= 12, 14$ olduğuna göre CD_{LM1} ve CD_{LM2} testleri daha uygun olacaktır. Her bir test için H_0 hipotezi

“yatay kesit bağımlılığı yoktur”, H_1 hipotezi için ise “yatay kesit bağımlılığı vardır” şeklindedir. Tablo 12 ve 13’de her iki model değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığı test sonuçları görülebilmektedir.

Tablo - 12: Model 1 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları⁶

Değişkenler	LGNI ₁	LEXP ₁	LIMP ₁
Testler	Test istatistik ve p-değerleri		
CD _{LM} testi Pesaran (2004)	30.5 (0.00)	29.3 (0.00)	30.4 (0.00)
CD _{LM1} testi Breusch-Pagan (1980)	934.0 (0.00)	862.1 (0.00)	925.1 (0.00)
CD _{LM2} testi Pesaran (2004)	75.5 (0.00)	69.3 (0.00)	74.7 (0.00)

Tablo - 13: Model 2 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	LGNI ₂	LEXP ₂	LIMP ₂
Testler	Test istatistik ve p-değerleri		
CD _{LM} testi Pesaran (2004)	36.3 (0.00)	36.4 (0.00)	36.2 (0.00)
CD _{LM1} testi Breusch-Pagan (1980)	1319.9 (0.00)	1329.3 (0.00)	1309.5 (0.00)
CD _{LM2} testi Pesaran (2004)	91.1 (0.00)	91.8 (0.00)	90.3 (0.00)

Test sonucunda her 2 modele ait olan değişkenlerin olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş, serilerde YKB’nin olduğuna karar verilmiştir. Bu sonuç günümüzde ekonomilerin birbiriyle sıkı ilişkili olduğu düşünüldüğünde, paneli oluşturan ülkelerin birine gelen bir şoktan, diğerlerinin farklı düzeyde etkilenmesi gerçekçi bir yaklaşımdır.

3.3.4. Panel Birim Kök Testleri

Birim kök testleri zaman serisi analizlerinde yaygın olarak kullanılmasına rağmen, son dönemler panel veri analizlerinde de uygulanmaktadır. Panel veriler zaman serisi boyutuna sahip olduğu için sonuçların gerçekçi ilişkiyi yansıtması amacıyla durağanlık testinin yapılması önem arz etmektedir.

⁶ Yatay kesit bağımlılık testi Eviews 9 programı ile uygulanmıştır.

Panel birim kök testlerinde verilerin hem zaman hem de yatay kesit boyutuna ilişkin bilgiler göz önüne alındığı için, sadece zaman boyutunu dikkate alan zaman serisi birim kök testlerinden daha güçlü olduğu kabul edilmektedir. Panel birim kök testleri ikiye ayrılmaktadır: YKB’i dikkate almayan birinci nesil birim kök testleri ve YKB’i dikkate alan ikinci nesil birim kök testleri. Birinci nesil birim kök testleri de homojen ve heterojen modeller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Levin, Lin ve Chu (2002: 1-24), Breitung (2005: 151-173) ve Hadri (2000: 148-161) homojen model varsayımına dayanırken; Im, Pesaran ve Shin (2003: 53-74), Maddala ve Wu (1999: 631-652), Choi (2001: 229-272) heterojen model varsayımına dayanmaktadır.

Çalışmada öncelikle her 2 model için hem sabitli hem de sabitli ve trendli olma üzere 1. Nesil birim kök testlerinden LLC, IPS, ADF Fisher ve PP Fisher testleri uygulanmış ve sonuçlar aşağıdaki gibi olmuştur:

Tablo - 14: Model 1 için Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları⁷

Düzyer değerler	Sabitli			Sabitli ve Trendli		
	LGNI ₁	LEXP ₁	LIMP ₁	LGNI ₁	LEXP ₁	LIMP ₁
LLC	-4.43 (0.00)*	-3.26 (0.00)*	-3.3 (0.00)*	-1.4 (0.07)	-0.79 (0.21)	-0.77 (0.21)
IPS	-0.18 (0.42)	0.60 (0.72)	0.88 (0.81)	1.09 (0.86)	1.68 (0.95)	2.28 (0.98)
ADF Fisher	31.05 (0.15)	14.7 (0.92)	16.0 (0.88)	20.1 (0.69)	14.2 (0.94)	13.0 (0.96)
PP Fisher	55.9 (0.00)*	25.9 (0.35)	39.3(0.02)**	12.2 (0.97)	13.6 (0.95)	6.76 (0.99)
1. FARK	Δ LGNI ₁	Δ LEXP ₁	Δ LIMP ₁	Δ LGNI ₁	Δ LEXP ₁	Δ LIMP ₁
LLC	-6.04 (0.00)*	-8.92 (0.00)*	-9.30 (0.00)*	-6.98 (0.00)*	-8.78 (0.00)*	-10.5(0.00)*
IPS	-3.66 (0.00)*	-6.58 (0.00)*	-6.11 (0.00)*	-2.93 (0.00)*	-5.06 (0.00)*	-5.3 (0.00)*
ADF Fisher	51.8 (0.00)*	84.4 (0.00)*	78.2 (0.00)*	44.7 (0.00)*	66.5 (0.00)*	70.1 (0.00)*
PP Fisher	52.02 (0.00)*	97.6 (0.00)*	70.3 (0.00)*	54.1 (0.00)*	132.5 (0.00)*	105.8(0.0)*

Not: * ve ** serilerin sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. Gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo - 15: Model 2 için Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Düzyer değerler	Sabitli			Sabitli ve Trendli		
	LGNI ₂	LEXP ₂	LIMP ₂	LGNI ₂	LEXP ₂	LIMP ₂
LLC	-6.65 (0.00)*	-6.09 (0.00)*	-5.23 (0.00)*	1.01 (0.84)	-1.93 (0.02)**	-2.45(0.00)*
IPS	-1.61 (0.05)**	-0.76 (0.22)	-0.84 (0.19)	3.11 (0.99)	3.23 (0.99)	3.45 (0.99)
ADF Fisher	36.4 (0.13)	28.2 (0.45)	27.8 (0.47)	8.98 (0.99)	7.58 (1.00)	5.58 (1.00)
PP Fisher	40.2(0.06)	76.5 (0.00)*	87.3 (0.00)*	11.04 (0.99)	5.44 (1.00)	3.36 (1.00)
1.FARK	Δ LGNI ₂	Δ LEXP ₂	Δ LIMP ₂	Δ LGNI ₂	Δ LEXP ₂	Δ LIMP ₂

⁷ 1. Nesil birim kök testleri Eviews 9. Programı ile uygulanmıştır.

Tablo - 15 Devam: Model 2 için Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları

LLC	-6.13 (0.00)*	-10.3 (0.00)*	-9.89 (0.00)*	-6.59 (0.00)*	-11.3 (0.00)*	-10.8(0.00)*
IPS	-3.63 (0.00)*	-6.92 (0.00)*	-6.13 (0.00)*	-2.68 (0.00)*	-6.80 (0.00)*	-6.12(0.00)*
ADF Fisher	56.0 (0.00)*	95.2 (0.00)*	84.9 (0.00)*	48.0 (0.01)*	96.2 (0.00)*	87.2(0.00)*
PP Fisher	51.89 (0.00)*	105.4 (0.00)*	89.2 (0.00)*	47.1 (0.01)*	195.9 (0.00)*	171 (0.00)*

*Not: * ve ** serilerin sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. Gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.*

Tablo 14 ve 15’den görüleceği üzere iki modelde de değişkenlerin düzey değerleri, özellikle trendin eklendiği durumda durağan özellik sergilememektedir. Yalnız 1. farkları alındıktan sonra değişkenler durağan hale gelmiştir.

Çalışmada kullanılan serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğu için, bu durumu dikkate alan ve daha tutarlı, güvenilir sonuçlar elde etmek amacıyla ikinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2007: 265-312) tarafından geliştirilen ve CADF (Cross Sectionally Augmented Dickey Fuller) testinin ortalamalarını alarak tahmin yapan CIPS (Cross-sectional augmented version of IPS) istatistiği uygulanmıştır. Bu test her bir t dönemi için zaman ortalamalarını hesaplayarak, bu ortalamaları yatay kesit bağımlılığına neden olan ortak faktör olarak modele dahil etmektedir. Monte Carlo simülasyonları sonuçlarına göre, T>N ve N>T durumunda kullanılabilen CADF test istatistiği değerleri, Pesaran (2007)’nin CADF kritik tablo değerleriyle karşılaştırılmakta ve her ülke için durağanlık analiz edilmektedir. CADF kritik tablo değerinin, CADF istatistiği değerinden büyük olduğu durumda boş hipotez reddedilir ve serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır. CADF testine ait t istatistik değeri aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır :

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta \bar{Y}_i \bar{M}_w Y_{i-1}}{\delta(\bar{Y}_{i-1} \bar{M}_w Y_{i-1})^{1/2}} \quad (5)$$

CIPS panel istatistiği her bir ülke için uygulanan CADF istatistiklerinin ortalamasıdır. İki model için de uygulanan CIPS testinin sonucu aşağıdaki gibidir:

Tablo - 16: Model 1 için İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları⁸

MODEL 1						
	Sabitli			Sabitli ve Trendli		
Düzye değerler	GNI ₁	EXP ₁	IMP ₁	GNI ₁	EXP ₁	IMP ₁
CIPS	-1.69	-1.91	-2.70*	-1.92	-2.50	-2.48
<i>1.Fark</i>	Δ GNI ₁	Δ EXP ₁	Δ IMP ₁	Δ GNI ₁	Δ EXP ₁	Δ IMP ₁
CIPS	-2.67*	-3.22*	-3.49*	-3.16**	-3.14**	-3.61*

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 1 olarak alınmış ve Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. *, ** serilerin sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. CADF istatistiği kritik değerleri trendin olmadığı durumda -2.66 (% 1), -2.37(% 5), trendin olduğu durumda -3.24 (%1), -2.93 (%5)'dir (Peseran, 2007: 281).

Tablo - 17: Model 2 için İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları

MODEL 2						
	Sabitli			Sabitli ve Trendli		
Düzye değerler	GNI ₂	EXP ₂	IMP ₂	GNI ₂	EXP ₂	IMP ₂
CIPS	-3.05*	-1.78	-2.26	-2.73	-2.46	-2.26
<i>1.Fark</i>	Δ GNI ₂	Δ EXP ₂	Δ IMP ₂	Δ GNI ₂	Δ EXP ₂	Δ IMP ₂
CIPS	-3.18*	-3.02*	-3.09*	-3.20*	-3.21*	-3.63*

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmış ve Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. *, ** serilerin sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. CADF istatistiği kritik değerleri trendin olmadığı durumda -2.52 (% 1), -2.28 (% 5), trendin olduğu durumda -3.09 (%1), -2.83 (%5)'dir (Peseran, 2007: 281).

Birinci nesil birim kök testlerinde olduğu gibi, CIPS testi sonucunda da serilerin özellikle trendin içermesi durumunda düzey değerlerinin durağan olmadığı Tablo 16 ve 17'de görülebilmektedir. Bunun anlamı serilerin üzerine gele şok etkilerinin zaman içinde ortadan kalkmadığıdır. Değişkenler 1. farkı alındığında tüm istatistik test değerlerine göre durağanlaşmakta, yani I (1) süreci taşımaktadır. Aynı dereceden durağanlık tespit edildiği için eşbütünleşme analizine geçilebilir.

3.3.5. Panel Eşbütünleşme Testleri

Sahte regresyonun karşısını almak için serilerin farkı alınarak durağanlaştırılmaktadır. Ancak bu zaman yeni bir sorun oluşmaktadır. Serilerin farkının alınması hem kısa dönemli şok etkilerinin hem de uzun dönemli ilişkilerin kaybolmasıyla sonuçlanabilmektedir. Yani durağan serilerde uzun dönem bilgileri ortadan kalktığı için yapılan regresyon analizi uzun

⁸ CIPS istatistik değerleri Stata 11. programı ile elde edilmiştir

dönem ilişkisini vermeyebilir. Eşbütünleşme testi bu sorunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Işık, ve Acar, 2004: 332).

Değişkenlerin birim kök içermesi durumunda, doğrusal bileşimleri durağan olabilmektedir. Bu, değişkenlerin eşbütünleşik olabileceği anlamına gelmektedir. Yani seriler düzey değerleri ile modele dahil edile bilinmekte ve uzun dönemde bilgilerin kaybolmasının karşısı alınmaktadır. Eşbütünleşme kavramı ekonomik değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ortaya koymaktadır. İki ya da daha fazla değişkenin bütünleşik olup olmadığının ifade etmek bu testlerinin en önemli özelliğidir (Dickey v.d., 1991: 58-78).

Çalışmada öncelikle Pedroni (2004: 597-625) ve Kao (1999: 1-44) tarafından geliştirilen eşbütünleşme analizi kullanılmıştır. Pedroni eşbütünleşme testinde eşbütünleşme ilişkisi e hata terimlerinin durağanlık analizleri ile sınıanmaktadır. Hata terimlerinin durağanlık analizler aşağıdaki denklemlerle gerçekleştirilir:

$$e_i = \rho e_{i-1} + u_i \quad (6)$$

Hipotez testlerinde ρ katsayısının bire eşit olup olmadığı test edilir. Kurulan hipotezler ise “ H_0 : eşbütünleşme yoktur”, “ H_1 : eşbütünleşme vardır” şeklindedir. Bu testte dördü grup içi, üçü ise gruplar arası olmak üzere 7 farklı yaklaşım kullanılmaktadır. Schwarz kriteri ve Newy West tahmincileri ile kullanılan Pedroni testinin sonuçları aşağıdaki gibi olmuştur:

Tablo - 18: Model 1 için Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları⁹

	İstatistik	Anlamlılık
Panel v istatistiği	3.191	0.000*
Panel rho-istatistiği	0.394	0.653
Panel PP-istatistiği	-0.951	0.170
Panel ADF istatistiği	-1.622	0.05**
Grup rho istatistiği	1.562	0.940
Grup PP istatistiği	-2.442	0.007*
Grup ADF istatistiği	-3.339	0.000*

Not: * ve ** sırasıyla % 1 ve %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin kabul edilmediğini göstermektedir.

⁹ Pedroni eşbütünleşme testi Eviews 9. Programı ile uygulanmıştır.

Tablo - 19: Model 2 için Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	İstatistik	Anlamlılık
Panel v istatistiği	1.904	0.028**
Panel rho-istatistiği	0.785	0.783
Panel PP-istatistiği	-1.934	0.026**
Panel ADF istatistiği	-3.828	0.000*
Grup rho istatistiği	1.925	0.972
Grup PP istatistiği	-4.368	0.000*
Grup ADF istatistiği	-4.837	0.000*

Not: * ve ** sırasıyla % 1 ve %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin kabul edilmediğini göstermektedir.

Pedroni'ye göre küçük örneklem için, yani panelin zaman boyutunun kısa (örneğin, $T < 20$) olduğu durumlarda panel ADF ve Grup ADF istatistikleri daha iyi sonuçlar vermektedir. Yapmış olduğumuz analizde Model 1 ve Model 2'de $T = 15$ olduğu için söz konusu istatistiklere bakarak karar verilmiştir. Bu testlerin anlamlı çıkması "H₀: eşbütünleşme yoktur" hipotezinin reddedilmesi, yani panel veriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olması anlamına gelmektedir.

Kao (1999: 1-44) DF ve ADF testlerinin yardımıyla panel eşbütünleşme testini oluşturmuş ve (6) denklemini kullanılmıştır:

$$e_{it} = \rho e_{it-1} + \int_{j=1}^p v_j \Delta e_{it-j} + u_{itp} \quad (7)$$

Bu regresyonda u_{itp} korelasyonsuz artıkları göstergesidir ve ρ gecikmesi buna göre tayin edilmektedir. "Eşbütünleşme yok" şeklindeki hipotez $H_0 : \rho = 1$, ters hipotez ise $H_a = \rho < 1$ olmaktadır. Kao testi Schwarz kriteri ve Newy West tahmincileri ile uygulanmış ve aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Tablo - 20: Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları¹⁰

MODEL 1		
	T istatistiği	Anlamlılık
ADF	-2.635	0.0042*
MODEL 2		
	T istatistiği	Anlamlılık
ADF	-3.226	0.0006*

Not: " * " % 1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin kabul edilmediğini göstermektedir.

¹⁰ Kao eşbütünleşme testi Eviews 9. Programı ile uygulanmıştır

Kao test sonucunda olasılık değeri anlamlı olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş ve buna göre her 2 modelde eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri panel verilerde eşbütünleşme ilişkisini tespit etmesine rağmen, daha tutarlı bir analiz için veriler arasındaki yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan, paneli oluşturan serilerin aynı derecede ve birinci farkta $I(1)$ durağan olduğu varsayımına dayanan Westerlund ECM panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Westerlund (2007: 709-748) hata düzeltme modeline dayalı dört panel eşbütünleşme testi geliştirmiştir. Bu testlerin ikisi grup ortalama istatistikleri, diğer ikisi ise panel istatistikleri olarak adlandırılmaktadır. Bu testte panel eşbütünleşme istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$P\tau = \frac{a}{S.E(a)} \sim N(0,1) \quad (8)$$

$$P_\alpha = T_\alpha \sim N(0,1) \quad (9)$$

“ H_0 : Eşbütünleşme yoktur” ve “ H_1 : Eşbütünleşme vardır” hipotezleri homojenlik varsayımı altında $P\tau$ ve P_α istatistikleri ile sınıanmaktadır. Westerlund (2007: 709-748) yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda hesaplanan test istatistiklerinin Chang (2004: 263-293)’de bulunan “bootstrap” dağılım kritik değerler ile karşılaştırılmasını önermektedir. Yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumda elde edilen test istatistiği asimptotik normal dağılıma sahiptir ve asimptotik p-değerleri kullanılır. Analizde yatay kesit bağımlılığı olduğu için bootstrap kritik değerleri kullanılmaktadır.

Tablo - 21 : Model 1 İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları¹¹

Test	İstatistik	Bootstrap p - değeri
$P\tau$ (Panel)	-2.57	0.180
P_α (Panel)	-1.007	0.020**

*Not: “**” %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Bootstrap döngüsü 400 adettir. Gecikme ve öncül seviyesi 1 olarak alınmıştır¹². Bant genişliği ise $4(T/100)^{2/9}$ kuralına göre 3 olarak belirlenmiştir.*

¹¹ Westerlund Panel Eşbütünleşme testi Stata 11 programı ile analiz edilmiştir.

¹² Jaunky (2011: 1228-1240)’e göre gecikme ve öncül seviyesinin yüksek olarak kullanmak testin gücünü azaltacaktır. Buna göre de 1 gecikmenin kullanılmasının uygun olacağını öne sürmüştür.

Tablo - 22: Model 2 İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Test	İstatistik	Bootstrap p - değeri
Pτ (Panel)	-6.730	0.098**
Pα (Panel)	-1.749	0.010*

*Not: * ve ** sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Bootstrap döngüsü 400 adettir. Gecikme ve öncül seviyesi 1 olarak alınmıştır. Bant genişliği ise $4(T/100)^{2/9}$ kuralına göre 3 olarak belirlenmiştir.*

Sonuçlardan görüldüğü gibi P α (Panel) test istatistiği Model 1’de %5 düzeyinde, P τ (Panel) ve P α (Panel) test istatistiği sırasıyla % 10 ve %1 düzeyinde Model 2’de bootstrap prosedürü ile elde edilen kritik değerlerle karşılaştırıldığında anlamlı olduğu için “H₀: Eşbütünleşme yoktur” hipotezi reddedilmektedir. Uygulanan testler genel olarak değerlendirildiğinde her 2 modelde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir. Yani orjinal değerlerle yapılacak testler sahte regresyon içermeyecektir.

3.3.6. Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra uzun dönem bireysel eşbütünleşme katsayıları Eberhardt ve Bond (2009: 1-26) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını, kesit denklemlerinin farklı katsayılarını (parameter heterogeneity) göz önünde bulunduran AMG (Augmented Mean Group Estimator: Güçlendirilmiş Ortalama Grup Etkisi) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Panel AMG yönteminde panelin geneline ait sonuç ağırlıklandırılarak ortalama grup etkisi hesaplanmaktadır. Bu yönüyle CCMGE yönteminden daha güvenli ve tutarlı sonuçlar vermektedir. Panel AMG yöntemi ile tahmin sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo - 23: Model 1 İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları¹³

Ülkeler	LEXP ₁		LIMP ₁	
	Katsayı	Prob. değeri	Katsayı	Prob. değeri
Azerbaycan	0.314	0.000*	- 0.175	0.064***
Ermenistan	0.259	0.000*	0.332	0.000*
Rusya	0.032	0.875	0.334	0.093***
Beyaz Rusya	0.006	0.938	0.235	0.004*
Gürcistan	0.140	0.023**	0.065	0.038**
Kazakistan	-0.096	0.196	0.135	0.078***

¹³ Uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının AMG yöntemi ile analizi Stata 11. programı kullanılarak yapılmıştır.

Tablo - 23 Devam: Model 1 İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları¹⁴

Kırgızistan	-0.053	0.404	0.041	0.481
Moldova	0.403	0.001*	-0.019	0.764
Tacikistan	0.037	0.519	0.013	0.834
Türkmenistan	0.052	0.482	0.157	0.200
Ukrayna	0.489	0.002*	-0.082	0.487
Özbekistan	-0.222	0.004*	0.343	0.000*
Panel Geneli	0.113	0.065***	0.115	0.020**

Not: *, **, ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo - 24: Model 2 İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayıları

Ülkeler	LEXP ₁		LIMP ₁	
	Katsayı	Prob. Değeri	Katsayı	Prob. değeri
Arnavutluk	0.031	0.057***	0.150	0.000*
Bosna-Hersek	0.082	0.001*	0.060	0.112
Bulgaristan	-0.020	0.766	0.178	0.015
Hırvatistan	-0.261	0.000*	0.368	0.000*
Ç. Cumhuriyeti	-0.560	0.015*	0.647	0.013*
Estonya	-0.135	0.011**	0.457	0.000*
Macaristan	-0.182	0.310	0.243	0.243
Letonya	-0.295	0.000*	0.505	0.000*
Litvanya	-0.176	0.028**	0.367	0.000*
Makedonya	0.085	0.538	0.082	0.556
Polonya	0.064	0.808	0.074	0.814
Romanya	0.334	0.000*	-0.032	0.682
Slovakya	-0.069	0.742	0.254	0.266
Slovenya	-0.808	0.001*	0.861	0.001*
Panel Geneli	-0.136	0.077***	0.301	0.000*

Not: *, **, ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Panel geneli incelendiği zaman BDT ülkelerinde ithalat ve ihracatın uzun dönemde büyüme üzerinde istatistik olarak anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Test sonucuna göre bu ülkelerde ihracattaki ve ithalattaki % 10'luk bir artış sırasıyla büyüme üzerinde % 1.13 ve %1.15 artışa neden olmaktadır. Model 1'e göre, ülkeler bazında ihracatın büyüme üzerinde anlamlı ve en fazla etkisi; Ukrayna, Moldova ve Azerbaycan'da görülmektedir. İthalat etkisinin yüksek olduğu ülkeler: Özbekistan, Rusya ve Ermenistan'dır.

¹⁴ Uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının AMG yöntemi ile analizi Stata 11. programı kullanılarak yapılmıştır.

MDA ülkelerinde ihracat ve büyüme arasında negatif ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir. Test sonucunda ihracattaki %10'luk artış büyüme üzerinde % 1.36 azalmaya sebep olmaktadır ve bu ilişki % 10 anlamlılık düzeyinde geçerlidir. Ülkeler bazında ihracat ve büyüme arasındaki pozitif ve anlamlı ilişki Romanya, Arnavutluk ve Bosna-Hersek'te görülmüştür. Negatif ilişkinin AB üyesi ülkelerde olması dikkat çekici noktadır. Elde edilen bulguya göre panel genelinde ithalattaki %10'luk bir artış büyümeyi % 3.01 artırmakta, özellikle Baltık Cumhuriyetleri, Slovenya, Çek Cumhuriyetinde anlamlı ve yüksek ilişki görülmektedir.

3.3.7. Panel Nedensellik Testi

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için Dumitrescu ve Hurlin (2012: 1450-1460) tarafından geliştirilmiş nedensellik testi modeli kullanılmıştır. Bu yöntemde her bir ülke arasındaki yatay kesit bağımlılığı göz önünde bulundurulmaktadır. Dumitrescu ve Hurlin testi heterojen paneller için Granger nedensellik testi ile benzerlik göstermektedir. Bu test, Granger nedensellik testi kapsamında yatay kesit birimleri için hesaplanan bireysel Wald testlerinin ortalamasını ifade etmektedir ve aşağıdaki test istatistikleri kullanılmaktadır:

$$W_{N,T}^{HNC} = \frac{1}{N} \sum_{t=1}^N W_{t,T} \quad (10)$$

$$Z^{HNC} = \sqrt{N/2K} (W_{N,T}^{HNC} - K) \rightarrow N(0,1) \quad (11)$$

Bu testin en önemli özelliklerinden biri eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve olmadığı durumlarda çalışa bilmesidir. Dumitrescu - Hurlin panel Granger nedensellik testinde, temel hipotez altında homojen Granger nedensellik ilişkisinin tüm kesitlerde yokluğu, en az bir yatay kesitte bu ilişkinin var olduğu alternatif hipotezine karşın sınanır. Her iki model için uygulanan test sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo - 25: Model 1 İçin Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Model 1		
Z^{HNC} Test İstatistiği		
	K=1	K=2
İhracat ⇒ Büyüme	0.318 (0.750)	-0.450 (0.652)
Büyüme ⇒ İhracat	-0.530 (0.595)	-0.642 (0.520)
İthalat ⇒ Büyüme	1.923 (0.05)*	1.794 (0.07)**
Büyüme ⇒ İthalat	-0.230 (0.817)	-0.058 (0.953)
İthalat ⇒ İhracat	1.91 (0.05)*	0.338 (0.734)
İhracat ⇒ İthalat	-0.145 (0.884)	0.682 (0.495)
Model 2		
Z^{HNC} Test İstatistiği		
	K=1	K=2
İhracat ⇒ Büyüme	-0.714 (0.475)	-0.719 (0.471)
Büyüme ⇒ İhracat	-1.739 (0.08)**	-0.731 (0.465)
İthalat ⇒ Büyüme	0.184 (0.853)	-0.313 (0.754)
Büyüme ⇒ İthalat	-1.604 (0.10)**	-0.179 (0.857)
İthalat ⇒ İhracat	-0.103 (0.917)	-0.258 (0.775)
İhracat ⇒ İthalat	0.249 (0.803)	0.322 (0.746)

*Not: Parantez içerisindeki değerler p- olasılık değerlerini , * ve ** sırasıyla %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı, K ise gecikme uzunluğunu göstermektedir.*

Nedensellik testi 1 ve 2 gecikme kullanılarak uygulanmıştır. Model 1’de, yani BDT ülkelerinde ihracat ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. İthalattan büyümeye doğru her iki gecikme seviyesinde, ihracata doğru 1 gecikme kullanım koşuluyla tek yönlü nedensellik sonucu ortaya çıkmıştır.

Model 2’de, yani MDA ülkelerinde ithalat ve ihracattan büyümeye doğru nedenselliğin olmadığı, tersine, büyümenin ithalat ve ihracatı beslediği görülmektedir. Tek yönlü ilişkinin yönü % 10 anlamlılık düzeyinde belirlenmektedir. Ayrıca test sonucuna göre, ithalat ve ihracat arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

1990'lı yıllardan sonra ticari engellerin önemli derecede azaltılmasıyla küreselleşme eğilimleri yaygınlaşmış, uluslararası ticaret hacmi artmıştır. Diğer taraftan, bu dönemde daha önce görülmemiş olan, eskiden merkezi planlamaya dayalı olarak yönetilen ülkelerde piyasa ekonomisinin benimsenmesi süreci yaşanmıştır. Geçiş ekonomileri olarak tanımlanan ülkelerde söz konusu süreç zorlu ve sancılı bir dönem olmuş, iktisadi göstergeler düşmüş ve refah seviyesi olumsuz etkilenmiştir. Küreselleşmenin sonucu olarak geçiş ülkelerine yönelik dış ticaretin, sermaye hareketliliğinin serbestleştirilmesi ve kontrollerin kaldırılması politikaları önerilmiş ve iktisadi büyüme performansının yükseleceği beklenmiştir. Geçiş sürecinin başlangıcında dış ticaret reformlarının ve liberalleştirmenin hızı konusunda tartışmalar yaşanmış, ülkeler kendilerine özgü başlangıç koşullarından yola çıkarak şok ve ya tedrici stratejiler uygulamışlardır. Bu bağlamda uluslararası kuruluşlarla etkileşim sağlanmış ve dışa açıklık oranları zamanla yükselmiştir.

Geçiş ekonomilerinde dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmada MDA ve BDT ülkeleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde iktisadi büyüme kavramı ve belirleyicileri, büyüme açısından dış ticaretin önemi hakkında genel bilgilere yer verilmiş, uygulanan dış ticaret stratejilerinden bahsedilmiş, dünya ekonomisindeki gelişmeler incelenmiştir. İkinci bölümde ise geçiş sürecinde uygulanan reformlar, yaşanan sorunlar genel hatlarıyla tartışılmış, uygulanan reformlar öncesi ve sonrası makroekonomik göstergeler yardımıyla yorumlanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde MDA ve BDT ülkelerine ilişkin 2 ayrı model kurularak dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişki ekonometrik olarak analiz edilmiştir. Geçişin başlangıç dönemi sonrasındaki süreç esas alınarak 2000-2014 yılı için ihracat ve ithalatın büyüme üzerindeki etkisi Dünya Bankası veri tabanından elde edilen verilerle araştırılmıştır. Analiz son zamanlar geliştirilen, daha güvenilir sonuçlar veren ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan dinamik panel veri analizi yöntemi ile yapılmıştır. Buna göre öncelikle tanımlayıcı istatistiklere yer verildikten sonra yatay kesit bağımlılığı CD testi ile araştırılmış ve her üç değişkende yatay kesit bağımlılığın olduğu belirlenmiştir. Yani hem MDA hem de BDT'de ülkelere birinde ortaya çıkacak olası şok diğer topluluk ülkelerini de

etkilemektedir. Günümüzdeki artan küreselleşme eğilimleri dikkate alındığı zaman bu sonuç gerçekçi bir görünüm ortaya koymaktadır.

Çalışmada verilerin durağanlığı ilk olarak 1.nesil birim kök testlerinden LLC, IPS, ADF-Fisher ve PP-Fisher yöntemleri ile test edilmiş ve serilerin 1.farkta durağanlaştığı görülmüştür. Ancak 1.nesil birim kök testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almadığı için 2. Nesil birim kök testlerinden CADF testinin ortalamalarını alarak tahmin yapan CIPS istatistiği uygulanmış ve bu test sonucuna göre her iki modelde değişkenlerin seviyelerinde birim kök içerdiği ve fark durağan olduğu saptanmıştır. Bu sonuç, hem BDT, hem de MDA ülkelerinde büyüme oranlarının ve dış ticaret göstergelerinin stabil olmadığını göstermektedir.

Kullanılan tüm değişkenler aynı derecede durağanlaştığı için uzun dönem bilgilerinin kaybolmaması amacıyla eşbütünleşme analizine geçilmiştir. Öncelikle Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri yapılmıştır. Her iki modele göre değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğuna karar verilmiştir. Daha tutarlı sonuçlara ulaşmak amacıyla yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular daha önce uygulanan test sonuçlarını desteklemiştir. Eşbütünleşik ilişkinin varlığı regresyon analizinde serilerin orijinal değerlerinin kullanılmasına imkan tanımaktadır.

Uzun dönem katsayılarının belirlenmesinde yatay kesit bağımlılığı ve kesitler arasındaki farklı denklemleri göz önünde bulunduran, panel ve ülke bazında katsayı sonuçlarını gösteren AMG yöntemi, kısa dönem ilişkisi için Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır.

Model 1 için yapılan tahmin sonuçlarına göre BDT ülkelerinde uzun dönemde genel olarak ihracat ve ithalatın büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmektedir. AMG yöntemi ile yapılan test sonucuna göre uzun dönemde, özellikle, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova'da ihracat ve büyüme, Özbekistan, Rusya ve Ermenistan'da ithalat ve büyüme arasında olumlu ilişki vardır. Ancak kısa dönem nedensellik analizine göre BDT ülkelerinde sadece ithalattan büyümeye ve ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışmaya konu olan ve genel olarak hammadde ve enerji tedarikçisi, tarım ağırlıklı BDT'nin geçiş ekonomilerinde ihracat sektörünün hammaddeye dayalı olması, bilgi ve teknoloji yoğun üretimin ön plana çıkmaması en önemli sorunlardan biridir. Bu sorunlardan

dolayı kısa dönemde ihracattaki gelişmeler verimliliği artırmamakta, ölçek ekonomileri oluşmamakta, dolayısıyla maliyetler düşmemekte ve ihracata dayalı büyüme hipotezi bu ülkeler için geçerli olmamaktadır. Öte yandan, ithalattan büyüme ve ihracata doğru tek yönlü nedensellik doğal kaynak sektörlerine yapılan yatırım talebi ile açıklanabilir. Serbest piyasa mekanizmasının tam olarak benimsenmemesi, aşırı bürokrasi ve yönetimdeki sorunlar, başlangıçta yüksek beşeri sermaye potansiyeline sahip BDT ülkelerinin doğal kaynak zenginliğine güvenmesi uluslararası rekabet düzeyinde zayıf kalınmasına sebep olmuş, sürdürülebilir büyüme sağlanamamıştır.

MDA ülkeleri için yapılan tahmin sonuçlarına göre uzun dönemde AB üyesi olmayan Arnavutluk ve Bosna-Hersek'te, AB üyeliği bulunan geçiş ekonomilerinden ise sadece Romanya'da ihracat ve büyüme arasında pozitif ilişki gözlemlenmiştir. Diğer MDA ülkelerinde görülen negatif ilişki panel geneline yansımıştır. AB ile sıkı entegrasyona bağlı olarak 2008 krizinin olumsuz etkilerini daha fazla duyan MDA ülkelerinde dış talebin azalması ihracat düzeyini olumsuz etkilemiştir. Bu bakımdan Arnavutluk, Romanya gibi ülkeler kriz dönemini daha iyi atlatmıştır.

Nedensellik testi sonucuna göre ihracat ve ithalattan büyümeye doğru nedensellik bulunamamış, büyümenin ihracat ve ithalatı beslediği görülmüştür. Bu sonuç şöyle açıklana bilir: BDT'ye kıyasla ihracatında teknoloji ve sermaye yoğun ürünlerin daha fazla olduğu MDA ülkelerinde ihracat önemli bir gelir kalemidir. Ancak, diğer taraftan, bu ülkelerde ihracatın hammadde ve aramalı ithalatını karşılama oranı düşük kalmakta, cari açık son dönemlere kadar BDT'ye göre daha yüksek olmakta ve bu durum, dış borç hacmini yükseltmektedir. Aynı zamanda AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan fonlar, BDT'den farklı olarak uygun koşulların sağlanmasıyla yabancı ve yurtiçi yatırımların öne çıkması, geçişin başlangıç koşulları gibi etkenler büyümenin sağlanmasında önemli rol oynamakta, ihracat potansiyeli ve ithalat hacmi buna bağlı olarak artmaktadır.

BDT ülkelerinin üretim ve ihracat yapısının emek-yoğun ağırlıklı olmasıyla uluslararası rekabet gücünün zayıf kalmasının en önemli nedenlerinden biri beşeri sermaye yatırımlarına gereken önemin verilmemesidir. Başlangıçta yüksek beşeri sermaye birikimine, özellikle sağlam eğitim altyapısına sahip olunmasına rağmen, yeterli gelişme sağlanamamış ve mevcut potansiyel kullanılmamıştır. Aynı zamanda oluşan aşırı bürokrasi

ile eğitim, sağlık yönetimindeki sorunlar ve yolsuzlukların artması beşeri sermaye düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu alana yapılacak yatırımlar BDT ülkelerinin ihracat gücünü artırarak, teknoloji ve sermaye yoğun ağırlıklı ithalat bağımlılığını azaltabilecektir.

MDA' da nispeten beşeri sermaye yoğun ürün ihracatından sağlanan gelirlerin yüksek olmasına rağmen, cari açığın ve dış borçların yüksek seviyede olması, batı ülkeleri ile yüksek entegrasyon bu ülkeleri kırılgan hale getirmiştir. AB ile bütünleşme sonucunda önemli faydalar kazanılabilmektedir, ancak bununla ilgili olarak daha sonraki süreçte politika yapıcıları, küreselleşme sürecinin yarattığı olası olumsuzlukları dikkate almalıdır.

KAYNAKÇA

- Abel, Andrew B., and Ben S. Bernanke (1998). *Macroeconomics*. USA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Acar, Yalçın (1990). *Büyüme Teorileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Acar, Yalçın (2002). *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*. Bursa: Dizgi Yayınları.
- Afxentiou, Panos, and Apostolos Serletis (2000). “Output Growth and Variability of Exports and Import Growth: International Evidence From Granger Causality Tests.” *The Developing Economies*, 38 (2): 141-163.
- Aghion, Philippe, and Peter Howitt (2009). *Endogenous Growth Theory*. London: The MIT Press Cambridge.
- Ağayev, Seymur (2008). “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri”. (Basılmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, Trabzon.
- Ağayev, Seymur (2011). “İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 12 Geçiş Ekonomisi Örneğinde Panel Eşitlik ve Panel Nedensellik Analizleri.” *Ege Akademik Bakış*, 11 (2): 241-254.
- Akdağ, Nuran (2013). “Geçiş Ekonomilerinde Ticari Serbestleşmenin Rekabet Gücüne Etkisi”. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Bilecik.
- Akgeyik, Tekin, ve Arif Yavuz (2008). *Türk Bankacılık Sektöründe Yabancılaşma*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Alakbarov, Elnur (2010). “An Analysis Of Foreign Trade And Economic Growth In Azerbaijan”. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Albertini, Jean Marie (1995). *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm* (Çev. C. Unay). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Almeida, Rita, and A.Margarida Fernandes (2008). “Openness and Technological Innovations in Developing Countries: Evidence from Firm-Level Surveys”. *The Journal of Development Studies*, 44(5): 701-727.

- Amiri, Arshia (2009). "Granger Causality Between Exports, Imports, And Economic Growth In World". www.convibra.org/upload/paper/2012/33/2012_33_4478.pdf, 05/04/2016.
- Anderson, Robert E., Gerhard Pohl, Stijn Claessens, and Simoen Djankov (1997). "Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe". The World Bank Technical Paper Number 368.
- Atamtürk, Burak (2007). "Büyüme Teorileri ve IMF politikaları". Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F dergisi, 22 (1): 89-103.
- Ateş, Sanlı (1998). "Yeni İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamiklerinin Analizi". (Basılmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Awokuse, Titus O. (2006). "Causality between exports, imports, and economic growth: Evidence from transition economies". *Economics Letters*, 94: 389-395.
- Bal, Harun (2015). "Uluslararası Ticaret Ve Geçiş Ekonomileri: Kırgızistan Örneği". https://www.researchgate.net/publication/255628491_uluslararasi_ticaret_ve_gecis_ekonomileri_kirgizistan_ornegi, 25/03/2016.
- Balassa, Bela (1978). "Exports and Economic Growth: Further Evidence". *Journal of Development Economics*, 5 (1978): 181-189.
- Baldwin, Robert E. (1972). *Economic Development and Growth*. Canada/ Toronto: John Wiley and Sons.
- Barış, Serap, ve Nısfet Uzay (2015). "Yurtiçi Tasarruflar Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46: 119-151.
- Barro, Robert J and Xavier Sala-i-Martin (2004). *Economic Growth*. London: The MIT Press Cambridge.
- Barro, Robert J. (1998). *Determinant of Economic Growth*. London: The MIT Press Cambridge.
- Başkaya, Fikret (2000). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Baydaliyev, Bakıt (2010). "Geçiş Ekonomileri ve Rusya'nın Yapısal Değişim Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme". (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

- Bayraktutan, Yusuf (2003). “Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri”. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4 (2): 175-186.
- Bayraktutan, Yusuf (2004). Avrupa Bütünleşmesinde Parasal Birlik ve Türkiye. Ankara: Roma Yayınları.
- Bayraktutan, Yusuf (2004). Global Ekonomide Bütünleşme Trendleri. Ankara: Nobel Yayın.
- Bayraktutan, Yusuf (2010). Batı Avrupa ve Orta Asya’da Özelleştirme. Kocaeli: Kocaeli Ticaret Odası Yayınları.
- Bayraktutan, Yusuf (2015). Uluslararası İktisat. İstanbul: Yazın Basın Yayın Matbaacılık.
- Behar, Büşra E., Günay G. Özdoğan, Nihad İncioğlu vd. (1994). Bağımsızlığın ilk yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Berber, Metin (2003). İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Bölükbaş, Nazlı S. (2011). “Sermaye Verimliliği ve Toplam Faktör Verimliliği Hesaplanması: Ülkeler Arası Karşılaştırmalı Bir Analiz”. <https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/sermaye-verimliliği-ve-toplam-faktor-verimliliği-hesaplanması-ülkeler-arası-karşılaştırmalı-bir-analiz/197>, 07.03.2016.
- Breitung, Jörg (2005). “A Parametric approach to the Estimation of Cointegration Vectors in Panel Data”. *Econometrics Reviews*, 24 (2): 151-173.
- Breusch, T.S., and A.R. Pagan (1980). “The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics”. *Review of Economic Studies*, 47: 239-253.
- Busse, Matthias, and Jens Königer (2012). “Trade and Economic Growth: A Re-examination of the Empirical Evidence”. Hamburg Institute of International Economics Research Paper 123, 1-24.
- Case, Karl E, and Ray C. Fair (1994). *Principles Of Economics*. New Jersey: Prentice Hall facility in Englewood Cliffs.
- Caselli, Francesco, and Wilbur Coleman (2001). “Cross-country technology diffusion: the Case of Computers”. *American Economic Review*, 91(2): 328-335.
- Castenheira, Micael, and Vladimir Popov (2000). “Political Economics of Growth in Transition Countries”. <file:///C:/Users/hp/Downloads/mcm-0032.pdf>, erişim tarihi: 14.02.2016.

- Cebeci, Ayşe (2004). “Geçiş Ekonomilerinden Kafkasya Ekonomilerinin Türkiye ile Dış Ticaret Olanakları”. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa.
- Celasun, Merih (1983). “Source of Industrial Growth and Structural Change”. World Banks Staff Working Papers 76.
- Ceylan, Cengiz (2011). Küreselleşmenin Sektörel Etkileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Chang, Yoosoon (2004). “Bootstrap Unit Root Tests in Panels with Cross Sectional Dependency”. *Journal of Econometrics*, 120 (2): 263-293.
- Choi, I. (2001). “Unit Roots Tests for Panel Data”. *Journal of International Money and Finance*, 20: 229-272.
- Chow, Peter C.Y. (1987). “Causality Between Export Growth and Industrial Development”. *Journal of Development Economics*, 26 (1987): 55-63.
- Colombatto, Enrico (2001). “On the Concept of Transition”. *Journal of Markets & Morality*, 4 (2): 269-288.
- Çelebi, Işın (1991). Dışa Açık Büyüme ve Türkiye. İstanbul: E yayınları.
- Dabrowski, Marek (1995). “Different Strategies of Transition to a Market Economy”. The World Bank, Policy Research Working Paper 1579.
- Demir, Gülten (1994). Devlet-Ekonomi İlişkisinde Dönüşüm. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Demir, Osman (1997). Ekonomide Devlet. Ankara: Tisamat Basım Sanayi.
- Deviren, Nursen V. (2004). “Yeni Dış Ticaret Teorileri”. *Mevzuat Dergisi*, 81(7), www.mevzuatdergisi.com/ erişim tarihi: 10.12.15.
- Dikkaya, Mehmet (2009). Orta Asya ve Kafkasya. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Dinler, Zeynel (2004). İktisada Giriş. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Dornbusch, Rudiger, Stanly Fischer, Richard Startz (2008). *Macroeconomics*. Singapore: Mc Graw Hill.
- Dumitrescu, Elena I., and Christophe Hurlin (2012). “Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels”. *Economic Modelling*, 29 (4): 1450–1460.
- Dural, Betül Yüce (2007). Geçiş Ekonomileri Plandan Piyasaya. İstanbul: Beta Basım.

- Earle, John S., and Saul Estrin (1996). "Privatization Versus Competition: Changing Enterprise Behavior in Russia". The William Davidson Institute, Working Paper Number 70.
- Eberhardt, Markus, and Stephen Bond (2009). "Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator". MPRA (Munich Personal RePEc Archive), Paper No: 17692.
- Emsen, Selçuk, Mustafa Ersungur, ve Dilek Özdemir (2011). Ekonomik Sistemler ve Geçiş Ekonomileri: Orta Asya ve Kafkasya Ekonomilerine Bir Bakış. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Emsen, Selçuk, ve Kemal Değer (2005). Geçiş Ekonomileri ve Türkiye' de Doğrudan Yabancı Sermayenin Dinamikleri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 953.
- Eren, Ercan (2001). Makro İktisat. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Eren, Ercan, ve Melike Bildirici (2001). "Eski Sosyalist Ülkelerde Ekonomik Başarı ve Başarısızlıklar". İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 180 (16): 72-94.
- Erim, Neşe (2014). İktisadi Düşünce Tarihi. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Evans, David H. (1989). Comparative Advantage and Economic Growth. London: Harvester Wheatsheaf.
- Falcetti, Elisabetta, Tatiana Lysenko, and Peter Sanfey (2005). "Reforms and growth in transition: re-examining the evidence". European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper No.90, www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/WP0090.pdf, erişim tarihi: 13.02.2016.
- Froyen, Richard T. (2009). Macroeconomics Theories and Policies. Upple Saddle River, New Jersey: Person Education.
- Ganmet, Davaahuu (2006). "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme Uygulamaları Ve Değerlendirilmesi". (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gigov, Iskra S., and Klimentina Poposka (2014). "Foreign Trade And Economic Growth A Panel Regression Analysis". International Journal of Economics, Commerce and Management, 2 (12): 1-10.
- Gossel, Sean J., and Nicholas Biekpe (2014). "Economic growth, trade and capital flows: A causal analysis of post-liberalised South Africa". The Journal of International Trade and Economic Development, 6 (23): 815-836.

- Greenway, David (1988). *Economic Development and International Trade*. Hong Kong: Macmillian Education LTD.
- Grossman M. , Gene, and Elhanan Helpman (1991). *Innovation and Growth In The Global Economy*. London: The MIT Press Cambridge.
- Grossman, Gene M., and Elhanan Helpman (2003). “Dış Ticaret, Bilgi Taşmaları ve Büyüme” (Çev. A. Üzücü). *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2): 187-199.
- Gür, Ali (2011). “Rekabet Gücünün Artırılmasında Nitelikli İşgücü İhtiyacı Ve Mesleki Eğitim”. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Gürlelel, Can Fuat, ve Kerem Alkin (2010). *Türkiye İçin Yeni Bir Büyüme Modeli*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Hadri, Kaddour (2000). “Testing for stationarity in heterogeneous panel data”. *Econometrics Journal*, 3: 148-161.
- Hamitoğulları, Beşir (1985). *Çağdaş İktisadi Sistemler*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Harrod, Roy F. (1939). “An Essay in Dynamic Theory”. *The Economic Journal*, 49 (193): 14-33.
- Havrylshyn, Oleh, and Thomas Wolf (1999). “Determinant of Growth in Transition Countries. *Finance and Development*, 12-15.
- Havrylyshyn, Oleh (2001). “Recovery and Growth in Transition: a Decade of Evidence”. *IMF Staff Papers*, 48: 53-87.
- Hong, Li Ming (2013). “Import, Export and Economic Growth: A GMM Analysis Based on Dynamic Panel Data from Chinese Prefecture City”. *Department of International Economics and Business, Xiamen University*, 676-682.
- Husted, Steven, and Michael Melvin (1995). *International economics*. New York: Harper Collins.
- Hüseynov, Ceyhun (2008). “Geçiş ülkelerinde iktisadi transformasyon ve devletin rolünün değiştirilmesi”. <http://www.azadliqciragi.org/node/28>, 12.02.2016.
- Im, K., Pesaran, H. and Shin, Y. (2003). “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”. *Journal of Econometrics*, 115(1): 53-74.
- International Monetary Fund (2000). “Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects”. <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm>, 28.02.2016.

- Istanbul Chamber of Commerce (2013). Economic Report: Turkish and World Economy in 2012. Istanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Işık, Nihat, Mustafa Acar, ve Bayram Işık (2004). "Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi". Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.F dergisi, 9 (2): 325-340.
- İbadoğlu, Qubad (2002). Özelleşdirmə: Dünya təcrübəsi və Azərbaycanın timsalında. Bakü: "Elm və Həyat" nəşriyyatı.
- İncekara, Ahmet, ve Yıldırım Kılıkış (1999). Karadeniz Limanlarının Bölgesel Ticaretin Gelişimindeki Önemi ve İşlevi. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- İstanbul Ticaret Odası (2002). Dış Talebe Bağlı Ekonomik Büyümeye Geçişte Mikro Ekonomi Politikaları. İstanbul: Su Matbaacılık.
- Jenicek, V., and V. Krepl (2009). "The Role of Foreign Trade and Its Effects". Agricultural Journal, 55 (5): 211-220.
- Jones, Charles (2007). İktisadi Büyümeye Giriş (Çev. S.Ateş ve İ.Tuncer). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kao, Chihwa (1999). "Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data". Journal of Econometrics, 90: 1-44.
- Karagöl, Erdal T., ve Burcu Özcan (2014). "Sürdürülebilir Büyüme İçin Tasarruf". SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, http://file.setav.org/Files/Pdf/20140508140738_surdurulebilir-buyume-icin-tasarruf-pdf.pdf, 04.03.206.
- Karagöl, Mehmet (2002). Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu. Afyon: Anıt Matbaa.
- Karam, Fida, and Chahir Zaki (2015). "Trade Volume and Economic Growth in the Mena Region: Goods or Services?". Economic Modelling, 45: 22-37.
- Karluk, S. Rıdvan (2003). Uluslararası Ekonomi. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Karşıyakalı, Başak (2008). "Türkiye'de Ekonomik Büyümenin Kaynaklarının Analizi". (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.
- Kasper, Wolfgang (2007). Ekonomik Özgürlük ve Gelişme (Çev. B.Akın). Ankara: Liberte Yayınları.
- Kavukçu, Melih (2008). "Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Avrupa Birliği'ne Ekonomik Entegrasyonu: Çek Cumhuriyeti Örneği". (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

- Kepenek, Yakup, ve Nurhan Yentürk (2000). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kesici, Mehmet R. (2008). “Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Geçiş Ekonomileri Ve İstihdam: Polonya ve Türkiye Örneği”. (Basılmamış Doktora Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Keynes, John (1936). “The General Theory of Employment, Interest and Money”. London: Palgrave Macmillan.
- Koç, Aylın (2013). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Maliye Dergisi*, 165: 241-258.
- Koçak, Emrah, ve Oktay Kızılkaya (2009). “Geçiş Ekonomileri ve Seçilmiş Ülke Örnekleri”. *Anadolu International Conference in Economics June 17-19, Eskişehir*.
- Kolodko, Grzegorz. W (1999). “Ten Years of Postsocialist Transition. Lessons for Policy Reforms”. Washington, D.C: The World Bank Policy Research Working Paper 2095.
- Konings, Josef (1997). “Competition and Firm Performance in Transition Economies: Evidence From Firm Level Surveys in Slovenia, Hungary and Romania. Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper Series Number 1770.
- Korkmaz, Suna, ve Ahmet Aydın (2015). “Türkiye’de Dış Ticaret - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi”. *Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (3): 47-76.
- Koyçumanov, Talaybek, ve Temirbek Bobuşev (2015). “Sovyet Sonrası Orta Asya Geçiş Ekonomilerinin Sorunları ve Entegrasyonunun Geleceği”. *Türkler Ansiklopedisi*, <http://www.altayli.net/sovyet-sonrasi-orta-asya-gecis-ekonomilerinin-sorunlari-ve-entegrasyonunun-gelecegi.html>, 13.02.2015.
- Kozlu, Cem M. (2004). *Uluslararası Pazarlama*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kreinin, Mordechai E. (1998). *International Economics*. USA: The Dryden Press Harcourt Brace and Company.
- Kristjanpoller, Werner, and Josephine E. Olson (2014). “Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth?”. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50 (1): 6-20.
- Krueger, G., and M. Ciolko (1998). “Note on Initial Conditions and Liberalization During Transition”. *Journal of Comparative Economics*, 26: 718-734.
- Levin, Andrew, Chien-Fu Lin, and Chia-Shang James Chu (2002). “Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties”. *Journal of Econometrics*, 108: 1-24.

- Lipsey, Richard G., Paul N. Courant, and Christopher T. S. Ragan (1999). *Economics*. USA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Lucas, Robert E. (1988). "On The Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22 (1988): 3-42.
- Ma, Shu-Yun (1998). "Third World Studies, Development Studies and Post-Communist Studies: Definitions, Distance and Dynamism". *Third World Quarterly*, 19 (3): 339-348.
- Machado, Mari E. R., Paulo S. Ceretta, and Alexandre Costa (2014). "Economic Growth and Economic Variables: An Analyze of BRICS". www.ppge.ufrgs.br/anpeccsul2015/artigo/Economic_growth_and_economic.pdf, 05/04/2016.
- Maddala, G. S., and Wu, S. (1999). "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61: 631-652.
- Maddison, Angus (2006). "The World Economy". OECD Publishing, Development Centre Studies, https://www.stat.berkeley.edu/~aldous/157/Papers/world_economy.pdf, erişim tarihi: 13.02.2016.
- Maizels, Alfred (1970). *Growth and Trade*. London: The Syndic of the Cambridge University Press.
- Mamun, K.A. Al, and H.K.Nath (2005). "Export-Led Growth In Bangladesh:A Time Series Analysis". *Applied Economics Letters*, 12: 361-364.
- McNab, Robert M., and Robert E. Moore (2006). "Trade Policy, Export Expansion, Human Capital and Growth". *The Journal of International Trade and Economic Development*, 7(2): 237-256.
- Melo, Martha de, Cevdet Denizer, Alan Gelb, and Stoyan Tenev (2001). "Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies". *The World Bank Economic Review*, 15 (1): 1-31.
- Michaely, Michael (1977). "Exports and Growth". *Journal of Development Economics*, 6 (1979): 141-143.
- Michalopoulos, Constantine (1999). "The Integration of Transition Economies into the World Trading System". *Policy Research Working Paper 2182*, www-

wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/10/07/0000
94946_99092312090524/Rendered/PDF/multi_page.pdf, 27/02/2016.

- Musayev, Garay (2007). “Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplinin Sağlanmasında Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasının Rolü: Azerbaycan Örneği”. (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.
- Musayev, Garay, ve Hakan Ay (2007). “Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Vergi Sistemindeki Gelişmeler ve Vergi Gelirlerinin Kamu Hizmetlerinin Finansmanındaki Yeri”. *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 44 (508): 44-54.
- Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (2013). *Güven Ekonomisinde Büyümenin Finansmanı Araştırma Raporları*. İstanbul: Mavi Ofset.
- Narayan, Paresh Kumar., Russel Smyth (2004). “Temporal Causality and the Dynamics of Exports, Human Capital and Real Income in China”. *International Journal of Applied Economics*, 1 (1): 24-45.
- Nelson, Richard R. (2000). *The Sources Of Economic Growth*. London: Harvard University Press.
- Olaifa, Felix Gbenga., Kolawole Subair, and Musa Ilias Biala (2013). “Trade Liberalization and Economic Growth in Nigeria; A Cointegration Analysis”. *Journal of Business, Economics and Finance*, 2 (3): 43-52.
- Öke, Mim K., Halim Nezihoğlu, Gökhan Bacık, vd. (1999). *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*. Bursa: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Önal, Hülya (2009). “Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri ve Sanayileşme Stratejileri”. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Özdemir, Süleyman, Halis Y. Ersöz, İbrahim Sarıoğlu (2006). *İşsizlik Sorununun Çözümünde KOBİ’lerin Desteklenmesi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Öztürk, İbrahim, Nihat Alayoğlu, Hüseyin Çırpan vd (2012), *Büyük Dönüşüm (Ekonomi-Şirketler- Girişimci)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Parasız, İlker (2008), *Büyüme Teorileri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Pedroni, Peter (2004). “Panel Cointegration; Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the PPP Hypothesis” *Econometric Theory*. 20: 597–625.

- Pesaran, Hashem M. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". Discussion Paper No. 1240, University of Cambridge <http://www.econ.cam.ac.uk/research/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf>, 02.04.2016.
- Pesaran, Hashem, M. (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence". *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2): 265-312.
- Prasad, Eswar, Kenneth Rogoff, Shang-Jin Wei, and Ayhan Kose (2003). "Effect of Financial on Developing Countries: Some Empirical Evidence". *International Money Fund*, 56(1): 8-62.
- Pugel, Thomas A., and Peter H. Lindert (2000). *International Economics*. USA: The McGraw- Hill Company.
- Ragan, James F., and Llyod B. Thomas (1993). *Principles of Economics*. Orlando, Florida: The Dryden Press Harcourt Brace and Company.
- Ram, Rati (1987). "Exports and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Time Series and Cross-Section Data". *The University of Chicago Press*, 36(1): 51-72.
- Ramsey, Frank (1928). "A Mathematical Theory of Saving". *The Economic Journal*, 38 (152): 543-559.
- Ricardo, David (1817). "On the principles of political economy and taxation". London: Everyman Library Edition.
- Romer, Paul M. (1986). "Increasing Returns and Long-Run Growth". *The Journal of Political Economy*, 94 (5): 1002-1037.
- Romer, Paul M. (1990). "Human capital and growth: Theory and evidence". *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 32 (1990): 251-286.
- Saaed, Afaf A. J., and Majeed A. Hussain (2015). "Impact of Exports and Imports on Economic Growth: Evidence from Tunisia". *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 6 (1): 13-21.
- Sakıncı, Süreyya (2005). *Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar*. Manisa: Emek Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Sakyi, Daniel., Jose Villaverde, and Adolfo Maza (2015), "Trade openness, income levels, and economic growth: The case of developing countries 1970–2009". *The Journal of International Trade & Economic Development*, 6 (24): 860-882.
- Salvatore, Dominick (2004). *International Economics*. USA: R. Donnelley and Sons (Crawfordsilve).

- Saygılı, Şeref, Cengiz Cihan, ve Hasan Yurtoğlu (2002). “Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Büyüme ve Verimlilik”. Ekonomik Modeller Ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Yayın No: 2665.
- Schneider, Patirica H. (2005). “International Trade, Economic Growth And İntellectual Property Rights: A Panel Data Study Of Developed And Developing Countries”. Journal of Development Economics, 78: 529-547.
- Scumpeter, Joseph A. (2003). Capitalism, Socialism and Democracy. London: Taylor and Francis e-Library.
- Seyidoğlu, Halil (1996). Uluslararası İktisat. Teori, Politika ve Uygulama. İstanbul: Güzem Yayınları.
- Seyidoğlu, Halil (2013). Uluslararası İktisat. İstanbul: Kurtiş Matbaası.
- Shimomura, Yasutami (2003). “Economic development in the states of Central Asia”. Central Asia in transition. 237-272.
- Solak, Fahri (2003). “Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Reform Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar”. International Conference on The Transition Countries on the Way of Transforming into Market Economies, 50 (4): 457-458.
- Solow, Robert M. (1957). “Technical change and the aggregate production function”. The Review of Economics and Statistics, 39 (3): 312-320.
- Somuncuoğlu, Anar (2001), Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri; Geçiş ve Büyüme Stratejileri. Ankara: ASAM Yayınları.
- Sönmez, Atilla (2001). Doğu Asya “Mucizesi” ve Bunalımı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Stamatiou, Pavlos, and Nikolas Dritsakis (2013). “A Causal Relationship between Exports, Foreign Direct Investment and Economic Growth for five European countries. A panel data approach”. Department of Applied Informatics University of Macedonia, http://users.uom.gr/~drits/publications/Exports_Foreign_Direct_Investment.pdf, 03/04/2016.
- Suiçmez, Halit (2008). Ekonomik Büyümede Toplam Faktör Verimliliğinin Rolü. Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları No: 698.
- Şimşek, Salih, ve Kemal Aydın (2004). İktisat Bilimine Giriş. Çağaoğlu/ İstanbul: Değişim Yayınları.
- Taban, Sami (2010). İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye. Bursa: Ekin Yayınevi.

- Takım, Abdullah (2010). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile İşsizlik Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 27: 315-324.
- Tandırcıoğlu, Haluk (2002). “Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme”. Dokuz Eylül Üniversitesi SBE dergisi, 4 (3): 198-226.
- Tezel, Y. Sezai (2003). İktisadi Büyüme. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Ticktin, Hiller (2007). “The contradictions of Gorbachev”. Journal of Communist Studies, 4 (4): 83-99.
- Todaro, Michael P., and Stephen C. Smith (2011). Economic Development. England: Pearson Education.
- Tuncel, Cem O. (2012). İnovasyon sistemleri ve Ekonomik Gelişme. Bursa: Korza Yayıncılık.
- Türker, Munise Tuba (2009). “İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25: 87-94.
- Türker, Tuba (2007). Dışa Açık Büyüme: Türkiye Örneği. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İİBB Yayınları.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2014). Ekonomik Rapor. Ankara: TOBB yayınları.
- Türkoğlu, Faruk (2003). Hızlı Büyüme Mümkün. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Unay, Cafer (1997). Genel İktisat. Bursa: Hünkar Ofset Matbaacılık.
- United States General Accounting Office (2001). National Saving: Answer To Key Questions. www.gao.gov/24/10/2015.
- Uysal, Özgür, ve Sultan Sat (2015). “İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Rusya Örneği”. International Conference on Eurasian Economies, <http://www.avekon.org/papers/1438.pdf>, 31/03/2016.
- Ünlü, Ahmet (2010). “Verimlilik Artışı ve Büyüme Etkileri”. (Basılmamış Doktora Tezi), Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya.
- Varsak, Serkan, ve İbrahim Bakırtaş (2009). “Ekonomik Büyüme Üzerinde Beşeri Sermayenin Etkisi: Türkiye Örneği”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25: 49-60.
- Vickers, John, and George Yarrow (1988). “Privatization: An Economic Analysis”. Journal of Political Economy. 98 (4): 886-891.

- Westerlund, Joakim (2007). "Testing for Error Correction in Panel Data". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69 (6): 709–748.
- World Bank (1996). *World Development Report: From Plan to Market*. Washington DC: Oxford University Press.
- World Bank (2002). "Transition The First Ten Years Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union". Washington, D.C <http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/complete.pdf>, 02/03/2016 .
- World Trade Organization (2015). *World Trade Report*, kaynak: wto.org, erişim tarihi:12.12.15
- www.worldbank.org / 06/03/2016
- www.ebrd.com / 08/03/2016
- Yavuz, Hasan B. (2005). "Geçiş Ekonomileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye". (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi SBE, Adana.
- Yayar, Rüştü, Yusuf Demir, ve Yunus E. Birol (2012). "Geçiş Ekonomileri Bağlamında Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretine Uygulamalı Bir Bakış". *International Conference On Eurasian Economies*, www.avekon.org/papers/490.pdf, 09/02/2016.
- Yıldırım, Kemal, Doğan Karaman, ve Murat Taşdemir (2014). *Makro Ekonomi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, Ömer, ve Merter Akıncı (2012). *İktisadi Büyüme ve Makroekonomik Belirleyicileri*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Zeira, Joseph, and Hosny Zoabi (2015). "Economic Growth and Sector Dynamics". *European Economic Review*, 79: 1-15.
- Zeren, Fatma, and Ayse Ari (2013). "Trade Openness and Economic Growth: A Panel Causality Test". *International Journal of Business and Social Science*, 4 (9): 317-324.

EK - 1: BDT Ülkeleri

Tarih	Ülke	İhracat (2000=100)	İthalat (2000=100)	GSMH
2000	Ermenistan	100	100	7312962664
2001	Ermenistan	116.5873555	99.10420683	8216359860
2002	Ermenistan	171.7063222	111.9401293	9503884953
2003	Ermenistan	233.0387492	145.0844767	11017601206
2004	Ermenistan	245.7171992	153.1579544	12461664772
2005	Ermenistan	331.0333107	204.2975394	14816824931
2006	Ermenistan	334.8402447	248.5089012	17375047781
2007	Ermenistan	391.6723317	370.5408777	20420228115
2008	Ermenistan	359.3473827	501.8822996	22368198058
2009	Ermenistan	241.4004079	376.5846468	19024006137
2010	Ermenistan	343.7899388	428.9465926	19831190100
2011	Ermenistan	453.5350102	470.0419549	20909512943
2012	Ermenistan	469.1366417	483.1840345	22912909348
2013	Ermenistan	502.6172672	497.3239596	24221814658
2014	Ermenistan	516.4174031	499.1042068	25416874262
2000	Azerbaycan	100	100	26907747950
2001	Azerbaycan	132.6074499	122.0989761	30092243507
2002	Azerbaycan	124.2063037	142.1075085	33692112300
2003	Azerbaycan	148.5225215	224.0784983	38251241287
2004	Azerbaycan	207.1862464	300	42391746219
2005	Azerbaycan	438.3359312	371.1482082	52683901098
2006	Azerbaycan	745.8242407	449.6022184	72749207117
2007	Azerbaycan	1218.872034	515.7866041	90616142319
2008	Azerbaycan	1752.799026	646.2457338	1.07897E+11
2009	Azerbaycan	1208.997135	555.8020478	1.22726E+11
2010	Azerbaycan	1517.250774	575.5972696	1.32225E+11
2011	Azerbaycan	1976.7851	867.4463311	1.33865E+11
2012	Azerbaycan	1870.145444	888.8627133	1.38205E+11
2013	Azerbaycan	1816.787679	880.5966724	1.52388E+11
2014	Azerbaycan	1619.46298	796.2458191	1.61328E+11
2000	Beyaz Rusya	100	100	57675425284
2001	Beyaz Rusya	101.7006988	95.834008	61749632857
2002	Beyaz Rusya	109.4794169	105.159492	66003155434
2003	Beyaz Rusya	135.7501638	133.6772224	72303877505
2004	Beyaz Rusya	188.0009282	190.7288751	82772963079
2005	Beyaz Rusya	218.1016598	193.2409613	93535900065
2006	Beyaz Rusya	269.3546626	258.5066272	1.05527E+11
2007	Beyaz Rusya	331.3400852	331.857926	1.16948E+11

EK – 1 Devam: BDT Ülkeleri

2008	Beyaz Rusya	444.5675912	455.4752377	1.30889E+11
2009	Beyaz Rusya	290.7867438	330.4226134	1.30853E+11
2010	Beyaz Rusya	345.1012776	403.4651061	1.42934E+11
2011	Beyaz Rusya	565.334953	529.2382781	1.55487E+11
2012	Beyaz Rusya	628.6839375	536.702829	1.59115E+11
2013	Beyaz Rusya	507.7950972	497.5908492	1.61019E+11
2014	Beyaz Rusya	496.7241756	471.7401864	1.66785E+11
2000	Gürcistan	100	100	11886324008
2001	Gürcistan	98.45201238	106.1496301	12394379819
2002	Gürcistan	107.120743	112.2112956	13186061066
2003	Gürcistan	142.7244582	160.8455882	14935639268
2004	Gürcistan	200.2795666	260.165272	16439605883
2005	Gürcistan	267.8018576	351.012721	18492937345
2006	Gürcistan	289.8365325	518.4479035	21084808267
2007	Gürcistan	381.4551084	735.1813425	23902383559
2008	Gürcistan	462.9411765	888.3159284	24613794994
2009	Gürcistan	350.9597523	634.388533	23995069586
2010	Gürcistan	519.1950464	741.0738452	25429351156
2011	Gürcistan	677.7089783	995.9457326	27516181823
2012	Gürcistan	735.2941176	1134.659193	30355114870
2013	Gürcistan	900.3095975	1131.416907	31520347636
2014	Gürcistan	885.7585139	1211.769217	33822569327
2000	Kazakistan	100	100	1.06654E+11
2001	Kazakistan	98.03454302	127.8968254	1.25501E+11
2002	Kazakistan	109.7376365	130.6349206	1.4141E+11
2003	Kazakistan	146.6909512	166.8392857	1.55844E+11
2004	Kazakistan	228.0145707	253.5952381	1.73697E+11
2005	Kazakistan	316.0277797	344.3055556	1.90864E+11
2006	Kazakistan	434.0573296	469.781746	2.12308E+11
2007	Kazakistan	541.9191575	649.9206349	2.35509E+11
2008	Kazakistan	807.6525272	751.765873	2.42037E+11
2009	Kazakistan	490.1813622	563.6642857	2.57012E+11
2010	Kazakistan	680.5428837	617.1964286	2.72437E+11
2011	Kazakistan	957.0357005	732.2579365	2.93212E+11
2012	Kazakistan	981.012687	919.8095238	3.16767E+11
2013	Kazakistan	961.1720115	968.3650794	3.52566E+11
2014	Kazakistan	887.8350469	817.7142857	3.75317E+11
2000	Kırgızistan	100	100	7572329945
2001	Kırgızistan	93.1689176	83.67676044	8340170937
2002	Kırgızistan	95.02838129	105.1245297	8491017101

EK - 1 Devam: BDT Ülkeleri

2003	Kırgızistan	113.8578978	128.4716001	9304569727
2004	Kırgızistan	140.6928949	168.6077764	10087951727
2005	Kırgızistan	131.5325895	197.4556531	10504390404
2006	Kırgızistan	174.4176943	346.0132593	11381188855
2007	Kırgızistan	258.5828929	499.6595592	12725465379
2008	Kırgızistan	363.2021922	729.6900197	13686607913
2009	Kırgızistan	327.4613427	544.7410858	14211371070
2010	Kırgızistan	343.6876101	577.4592367	13945454348
2011	Kırgızistan	387.3360736	763.5190826	14393401502
2012	Kırgızistan	370.6791936	962.8919548	15960706599
2013	Kırgızistan	350.4599726	1087.564953	17709257974
2014	Kırgızistan	322.93991	1027.109837	18786659516
2000	Moldova	100	100	6830189352
2001	Moldova	120.3389831	114.8005148	7761699721
2002	Moldova	136.440678	133.5907336	8506055063
2003	Moldova	167.3728814	179.9998713	9700674680
2004	Moldova	208.7230932	227.6105534	10814659957
2005	Moldova	231.1440678	294.980695	11898025618
2006	Moldova	222.796822	346.6104247	12825769147
2007	Moldova	284.2792373	474.8864865	13272648436
2008	Moldova	337.1644068	630.4714286	14649790203
2009	Moldova	271.8180085	421.9137709	13348366908
2010	Moldova	326.5861441	496.176139	14841454922
2011	Moldova	469.6610169	668.1209781	16102758557
2012	Moldova	458.029661	670.9009009	16724189194
2013	Moldova	514.470339	706.8725869	18519956632
2014	Moldova	495.6567797	684.2985843	19560560171
2000	Rusya	100	100	9.7463E+11
2001	Rusya	97.00189464	119.8430743	1.06063E+12
2002	Rusya	102.1593214	135.89675	1.14443E+12
2003	Rusya	129.415517	169.5644421	1.29755E+12
2004	Rusya	174.4280369	217.0701262	1.44216E+12
2005	Rusya	232.1156208	279.5996612	1.65559E+12
2006	Rusya	289.0053602	366.1918773	2.07167E+12
2007	Rusya	337.4206202	498.1632562	2.32477E+12
2008	Rusya	449.0074548	650.575097	2.79765E+12
2009	Rusya	288.8501709	427.5400116	2.67815E+12
2010	Rusya	381.4325022	554.2196068	2.83767E+12
2011	Rusya	496.9971342	721.8380812	3.1244E+12
2012	Rusya	503.8940143	747.7285899	3.25418E+12

EK – 1 Devam: BDT Ülkeleri

2013	Rusya	498.2015176	760.8555125	3.10851E+12
2014	Rusya	473.9120086	686.6100486	3.23739E+12
2000	Tacikistan	100	100	5569314908
2001	Tacikistan	82.80254777	101.9259259	6245047060
2002	Tacikistan	94.01273885	106.8148148	7028585659
2003	Tacikistan	101.5286624	130.5185185	7860800853
2004	Tacikistan	116.5477707	176.4888889	9109278198
2005	Tacikistan	115.7961783	197.037037	10062746651
2006	Tacikistan	178.2165605	255.2	11076715510
2007	Tacikistan	187.0063694	363.7037037	12420217466
2008	Tacikistan	179.4522293	484.8296296	13843853869
2009	Tacikistan	128.7006369	380.6814815	14419672208
2010	Tacikistan	152.2675159	393.6148148	15550200076
2011	Tacikistan	160.1019108	474.962963	17182065998
2012	Tacikistan	173.2101911	559.7333333	18788713592
2013	Tacikistan	148	614.9185185	20497942739
2014	Tacikistan	137.3757962	666.6666667	22088973130
2000	Türkmenistan	100	100	17925784187
2001	Türkmenistan	107.7414206	125.9798432	19768992006
2002	Türkmenistan	113.7270551	118.7010078	20171709058
2003	Türkmenistan	144.9321628	140.6494961	21560168564
2004	Türkmenistan	154.4293695	185.8902576	23199523910
2005	Türkmenistan	197.2865124	165.0055991	25588605426
2006	Türkmenistan	285.5546688	143.3370661	30531992281
2007	Türkmenistan	356.4285714	202.6315789	34828292672
2008	Türkmenistan	476.6440543	313.549832	39682956921
2009	Türkmenistan	199.5211492	380.7390817	42046976880
2010	Türkmenistan	259.377494	319.1489362	45318440764
2011	Türkmenistan	518.754988	425.5319149	51349130638
2012	Türkmenistan	658.4197925	554.3113102	57148901134
2013	Türkmenistan	670.3910615	559.9104143	68159169793
2014	Türkmenistan	698.3240223	576.7077268	77068730989
2000	Ukrayna	100	100	1.81816E+11
2001	Ukrayna	111.6143421	113.0338206	2.05703E+11
2002	Ukrayna	123.2259393	121.6451705	2.20449E+11
2003	Ukrayna	158.2899297	164.9476927	2.46656E+11
2004	Ukrayna	224.1626351	207.7730009	2.83896E+11
2005	Ukrayna	234.8835135	258.9302092	3.0121E+11
2006	Ukrayna	263.2904443	322.718544	3.31596E+11
2007	Ukrayna	338.281695	434.3508169	3.67742E+11

EK – 1 Devam: BDT Ülkeleri

2008	Ukrayna	459.4571968	612.8926627	3.86024E+11
2009	Ukrayna	272.9936524	325.931499	3.27293E+11
2010	Ukrayna	353.2544176	436.4502723	3.47351E+11
2011	Ukrayna	469.7889861	591.8171396	3.69725E+11
2012	Ukrayna	470.2693429	606.4703353	3.79578E+11
2013	Ukrayna	441.5028307	550.2077959	3.81005E+11
2014	Ukrayna	371.926574	389.2949269	3.66152E+11
2000	Özbekistan	100	100	47519945076
2001	Özbekistan	96.13063543	104.3381535	50537923682
2002	Özbekistan	89.20837771	89.91472006	53530045401
2003	Özbekistan	113.2055378	98.70226177	57093496178
2004	Özbekistan	151.9346823	125.7693734	63651641617
2005	Özbekistan	168.5835996	135.9288098	70466913276
2006	Özbekistan	199.3965211	162.4026696	77399154170
2007	Özbekistan	285.0195243	235.0681127	91419790379
2008	Özbekistan	365.5662052	343.9756767	1.03943E+11
2009	Özbekistan	381.0791622	334.5574713	1.09557E+11
2010	Özbekistan	415.158431	322.1906934	1.20571E+11
2011	Özbekistan	470.5001775	388.2888024	1.34542E+11
2012	Özbekistan	397.9478878	446.2084538	1.48955E+11
2013	Özbekistan	448.8134185	481.9603263	1.65161E+11
2014	Özbekistan	472.1334753	515.3874676	1.79386E+11

EK - 2: MDA Ülkeleri

Tarih	Ülke	İhracat (2000= 100)	İthalat (2000 = 100)	GSMH
2000	Arnavutluk	100	100	12864861191
2001	Arnavutluk	117.4812605	121.6420373	14228185694
2002	Arnavutluk	129.856968	137.8497305	14960006049
2003	Arnavutluk	171.3132936	170.8894063	16181496485
2004	Arnavutluk	231.528224	211.6717392	17513256241
2005	Arnavutluk	251.6444852	239.9985332	19044336718
2006	Arnavutluk	305.1858651	280.3344212	21763421326
2007	Arnavutluk	412.1080006	383.8793957	23377002897
2008	Arnavutluk	518.1390546	481.3354846	25975792408
2009	Arnavutluk	417.0873489	417.1125005	26914291707
2010	Arnavutluk	590.7193667	403.9034139	26831792954
2011	Arnavutluk	746.1541992	494.6326684	27925034676
2012	Arnavutluk	752.6346183	447.5703128	29826896290

EK – 2 Devam: MDA Ülkeleri

2013	Arnavutluk	891.6597828	449.3471258	30227254471
2014	Arnavutluk	929.5633106	479.4287626	31767356727
2000	Bulgaristan	100	100	50559341059
2001	Bulgaristan	105.4811537	111.2421991	55400172776
2002	Bulgaristan	118.1645779	121.5481875	62344332940
2003	Bulgaristan	155.4720642	166.1379577	66684048984
2004	Bulgaristan	204.7181894	220.8794285	72075079266
2005	Bulgaristan	241.9547321	277.5683709	78578075703
2006	Bulgaristan	310.4910533	355.6078271	85898055257
2007	Bulgaristan	381.6838269	457.8698496	93233284780
2008	Bulgaristan	460.9105322	564.03331	1.06643E+11
2009	Bulgaristan	336.3414606	359.7182321	1.07143E+11
2010	Bulgaristan	425.2039391	389.894931	1.08698E+11
2011	Bulgaristan	581.4080065	497.9192183	1.10348E+11
2012	Bulgaristan	550.0287177	499.8824421	1.14812E+11
2013	Bulgaristan	609.6615161	524.2187181	1.16171E+11
2014	Bulgaristan	603.8951669	531.5517958	1.21644E+11
2000	Bosniya	100	100	18363821326
2001	Bosniya	96.53882133	105.4562163	19370185807
2002	Bosniya	94.03985033	121.7448123	20384627515
2003	Bosniya	125.3507951	150.9377673	21365246952
2004	Bosniya	167.6963517	185.9466837	23004158724
2005	Bosniya	224.5088868	222.2724464	25606608206
2006	Bosniya	310.8512629	230.9181214	28994706223
2007	Bosniya	388.3971001	305.5870758	31734734957
2008	Bosniya	469.6990645	383.1954654	35024269838
2009	Bosniya	369.8709074	275.8232233	34621883804
2010	Bosniya	449.3086062	289.9594051	34851239640
2011	Bosniya	547.2478017	347.4170211	36396863629
2012	Bosniya	482.8633302	314.9879427	37488798042
2013	Bosniya	532.0218896	323.6604351	39159387913
2014	Bosniya	551.1788587	345.5258189	40262718953
2000	Ç. Cumhuriyeti	100	100	1.63915E+11
2001	Ç. Cumhuriyeti	114.5390561	113.5206495	1.75407E+11
2002	Ç. Cumhuriyeti	132.3024181	127.1532921	1.803E+11
2003	Ç. Cumhuriyeti	167.3942914	161.7788326	1.93258E+11
2004	Ç. Cumhuriyeti	237.1166558	218.8241426	2.04129E+11
2005	Ç. Cumhuriyeti	268.4766595	239.292053	2.17281E+11
2006	Ç. Cumhuriyeti	326.2843917	291.4550271	2.34677E+11
2007	Ç. Cumhuriyeti	421.0446695	369.5762798	2.57199E+11

EK – 2 Devam: MDA Ülkeleri

2008	Ç. Cumhuriyeti	504.5706229	444.2256895	2.63274E+11
2009	Ç. Cumhuriyeti	388.2447139	328.5390182	2.62218E+11
2010	Ç. Cumhuriyeti	457.0775355	396.1062135	2.62211E+11
2011	Ç. Cumhuriyeti	560.046394	475.7733457	2.77471E+11
2012	Ç. Cumhuriyeti	539.7736911	442.2687558	2.83017E+11
2013	Ç. Cumhuriyeti	557.7596855	451.1733798	2.96811E+11
2014	Ç. Cumhuriyeti	597.6283157	476.8265262	3.02493E+11
2000	Hırvatistan	100	100	48013481901
2001	Hırvatistan	105.289286	115.9828619	51421251996
2002	Hırvatistan	110.6503295	135.9536728	55691857850
2003	Hırvatistan	139.6026266	180.1684142	58624034537
2004	Hırvatistan	181.0668833	210.3490644	63961501547
2005	Hırvatistan	197.9646177	235.3385718	67564719878
2006	Hırvatistan	234.1592201	272.6427786	73771573024
2007	Hırvatistan	279.0030689	327.633237	82243362319
2008	Hırvatistan	318.4335229	389.6328921	88267467127
2009	Hırvatistan	236.3435328	268.8464226	83132968321
2010	Hırvatistan	266.3976672	254.4488636	81502714728
2011	Hırvatistan	300.9831186	287.3686327	85646414875
2012	Hırvatistan	279.1517681	264.1504966	87005550434
2013	Hırvatistan	285.6451276	279.231825	89317109335
2014	Hırvatistan	312.7095721	288.971305	88617080485
2000	Macaristan	100	100	1.17475E+11
2001	Macaristan	107.9563312	104.4918517	1.32241E+11
2002	Macaristan	122.4346025	117.3549494	1.43925E+11
2003	Macaristan	152.8572717	148.6040878	1.51348E+11
2004	Macaristan	197.097844	188.1735079	1.57601E+11
2005	Macaristan	223.2383956	206.8666647	1.65222E+11
2006	Macaristan	266.9344818	243.2657551	1.78237E+11
2007	Macaristan	338.3877863	297.0490474	1.81618E+11
2008	Macaristan	384.8690611	338.6227916	1.96102E+11
2009	Macaristan	294.4338439	241.706206	1.99575E+11
2010	Macaristan	338.6812867	274.086638	2.05736E+11
2011	Macaristan	398.3749995	318.4171197	2.14439E+11
2012	Macaristan	367.3672437	295.8386623	2.15539E+11
2013	Macaristan	381.3190106	311.1801069	2.31012E+11
2014	Macaristan	392.9913823	326.1233019	2.36326E+11
2000	Makedonya	100	100	12327899104
2001	Makedonya	87.55349231	80.90282587	12615501260
2002	Makedonya	84.34244152	95.28576273	12792953600

EK – 2 Devam: MDA Ülkeleri

2003	Makedonya	103.3547051	110.1477169	13430652835
2004	Makedonya	126.7091077	140.0277954	14618171667
2005	Makedonya	154.3149204	154.1642986	16480843857
2006	Makedonya	181.5336227	179.7014619	18668496248
2007	Makedonya	256.9345693	252.1925908	18914121976
2008	Makedonya	301.7224902	328.7048862	21910827968
2009	Makedonya	204.7820236	242.2701027	23111402231
2010	Makedonya	253.3931893	261.4529555	23750420742
2011	Makedonya	338.5940784	335.606413	23620256859
2012	Makedonya	303.5946077	311.4991857	24126574097
2013	Makedonya	325.0194064	316.1412294	25739140569
2014	Makedonya	373.0356829	347.5253575	27329937655
2000	Polonya	100	100	4.092E+11
2001	Polonya	113.3908772	102.3568355	4.24724E+11
2002	Polonya	129.5637733	112.7882452	4.47412E+11
2003	Polonya	169.3435236	139.2487314	4.61272E+11
2004	Polonya	236.3878925	182.9451339	4.83728E+11
2005	Polonya	281.7170807	207.3036442	5.18445E+11
2006	Polonya	348.9445773	259.0088087	5.66761E+11
2007	Polonya	441.4446166	337.9832631	6.25906E+11
2008	Polonya	536.9223264	425.8794868	6.7659E+11
2009	Polonya	429.9674778	304.8385808	7.0726E+11
2010	Polonya	503.11077	363.1507879	7.68464E+11
2011	Polonya	594.3713291	429.536006	8.31041E+11
2012	Polonya	583.9060143	406.0035936	8.69842E+11
2013	Polonya	645.6747831	423.4371989	9.02628E+11
2014	Polonya	682.3777425	448.4644864	9.28437E+11
2000	Romanya	100	100	1.27616E+11
2001	Romanya	109.4300375	118.4109919	1.43172E+11
2002	Romanya	133.2748302	135.7921557	1.52535E+11
2003	Romanya	169.6341254	182.4105204	1.64465E+11
2004	Romanya	226.2125547	248.6389802	1.83277E+11
2005	Romanya	265.9198958	308.1763105	1.98214E+11
2006	Romanya	311.7357845	389.1174624	2.34053E+11
2007	Romanya	388.8615561	534.79269	2.67425E+11
2008	Romanya	475.7497899	639.2937615	3.199E+11
2009	Romanya	389.6194039	413.1790087	3.17032E+11
2010	Romanya	476.1734184	472.3872143	3.30623E+11
2011	Romanya	605.411924	581.6961841	3.49213E+11
2012	Romanya	555.5235607	533.9806102	3.73599E+11

EK – 2 Devam: MDA Ülkeleri

2013	Romanya	632.2994345	558.3997841	3.82774E+11
2014	Romanya	669.7912327	591.5239023	3.97109E+11
2000	Slovakya	100	100	59815783815
2001	Slovakya	106.4476313	115.6770484	65835780811
2002	Slovakya	121.750491	129.8125546	70358823217
2003	Slovakya	184.5629942	176.5114928	70990637103
2004	Slovakya	234.4913403	234.0282413	77310165827
2005	Slovakya	269.5199833	271.5504115	86318828186
2006	Slovakya	353.8027177	352.5562627	98030845305
2007	Slovakya	494.5582781	475.0574753	1.11801E+11
2008	Slovakya	601.2748523	579.2526132	1.25881E+11
2009	Slovakya	473.9881574	436.1320721	1.23967E+11
2010	Slovakya	546.5196112	509.6159527	1.29089E+11
2011	Slovakya	674.7062578	625.7322215	1.30974E+11
2012	Slovakya	681.3078126	606.5780421	1.38146E+11
2013	Slovakya	724.7356777	640.5633336	1.4577E+11
2014	Slovakya	731.5805659	643.8190149	1.4853E+11
2000	Slovenya	100	100	35626311295
2001	Slovenya	105.6649357	100.1273456	37564374931
2002	Slovenya	118.1978028	107.8568656	39948649852
2003	Slovenya	145.5630265	136.4384067	41505892738
2004	Slovenya	186.5654333	175.0093351	44841653963
2005	Slovenya	219.4779386	200.4167065	47505492615
2006	Slovenya	264.8856133	237.9074244	51449565740
2007	Slovenya	343.244255	311.0126657	54760975323
2008	Slovenya	389.1540864	364.970545	58446811918
2009	Slovenya	298.4924239	261.2264737	55352744520
2010	Slovenya	332.9631616	296.569906	56030250612
2011	Slovenya	395.4702603	350.1608113	58068369126
2012	Slovenya	366.7445147	315.7004494	58175865645
2013	Slovenya	387.9119101	328.892873	59604029807
2014	Slovenya	411.9077608	335.8942659	62591920611
2000	Litvanya	100	100	29988971166
2001	Litvanya	120.3140697	116.441785	33118264039
2002	Litvanya	143.7310782	141.295407	36531187510
2003	Litvanya	188.0186269	179.6755578	40843625335
2004	Litvanya	244.1870784	227.0365722	43248759000
2005	Litvanya	309.9491527	284.9796027	47867495804
2006	Litvanya	371.2494206	355.0830742	53261325749
2007	Litvanya	450.0712814	447.4428542	59082973508

EK – 2 Devam: MDA Ülkeleri

2008	Litvanya	620.7655223	569.9973289	63403309981
2009	Litvanya	431.9593016	335.4860116	59319521305
2010	Litvanya	544.6863328	428.9406478	60661727782
2011	Litvanya	736.3751137	582.3599778	64757744119
2012	Litvanya	777.3619997	585.8662633	70105910488
2013	Litvanya	855.7627545	637.9534467	75813977138
2014	Litvanya	851.0136476	646.00774	77392084742
2000	Letonya	100	100	19314639080
2001	Letonya	107.0775095	109.515406	21150147362
2002	Letonya	122.2994988	126.3760129	23674397846
2003	Letonya	154.8069327	163.4842658	25900423977
2004	Letonya	214.5699578	221.6246505	27912254026
2005	Letonya	276.2311691	271.6501535	31293345788
2006	Letonya	329.4040358	360.4712288	35797305581
2007	Letonya	444.660813	478.5704715	40246659945
2008	Letonya	542.9167639	504.2063202	42261000736
2009	Letonya	412.2087721	306.4453972	38720202919
2010	Letonya	510.1749845	365.1642342	36903073066
2011	Letonya	702.7330655	508.8073361	40058214782
2012	Letonya	755.2473519	538.0937844	42715015163
2013	Letonya	774.2582767	557.9985926	45255304792
2014	Letonya	779.7332171	552.0639481	46565667562
2000	Estonya	100	100	13050865276
2001	Estonya	104.8384029	103.5233571	13945789965
2002	Estonya	113.2202528	116.0530483	15520426900
2003	Estonya	146.7998757	157.6999208	17162067680
2004	Estonya	154.9069263	165.002692	18996595828
2005	Estonya	201.471262	202.661441	21557234950
2006	Estonya	253.07275	266.2165083	24641608582
2007	Estonya	287.4879468	310.3196358	27260867904
2008	Estonya	325.2929099	317.2305028	28468270497
2009	Estonya	236.2578974	200.7146873	26142602251
2010	Estonya	302.6501859	243.2096964	26650342932
2011	Estonya	436.2917678	345.5911079	30212033684
2012	Estonya	420.04879	357.9892284	32944512041
2013	Estonya	426.3570677	365.1291649	35083529972
2014	Estonya	419.4072569	361.4551303	36140903532

ÖZGEÇMİŞ

Orkhan Mammadov, 1992 yılında Azerbaycan, Bakü’de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Bakü, Nizami rayon 250 numaralı okulda, 1998-2009 yılları arasında gördü. 2009-2013 yıllarında Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi’nde eğitimini tamamlayarak mezun oldu. 2013-2014 yıllarında askeri görevini tamamladı. 2014 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat programında yüksek lisans eğitimine başladı.

